

«Бгавадгіта»
із коментарем Абгінавагупти «Гітартха-санграха»
в перекладі школи санскриту «Санскрит в Україні»

Редакторська передмова

Ви тримаєте в руках переклад перших трьох глав «Бхагавадгіти» з коментарем Абгінавагупти «Гітартха-санграха»¹.

Цей переклад відбувався з лютого 2023 по червень 2026 року. Його створювали Тетяна Приходько, Вікторія Швець та Олександра Божинська. Також у читаннях брали участь Євгенія Шевчук та Ольга Черепеха. З третьої глави до перекладу приєдналася старша, «суботня», група санскриту. Розбір шлок із учнями цієї групи суттєво вплинув на переклад. Тож, дякую Андрію, Маріанні, Оксані, Олі та Олі, Ігорю, Сергію та Макоші.

Значна частина перекладу відбувалась на семінарах із читання тексту під керівництвом санскритолога та мовознавця Едгара Лейтена, який за серію семінарів передав нам велику кількість ідей кашмірської традиції перекладу «Бхагавадгіти» та запропонував оригінальні варіанти прочитання багатьох місць. Також дякуємо всім перекладачам «Бхагавадгіти» та коментаря «Гітартха-санграха», які пройшли цей шлях перед нами, та залишили нам багато ідей і напрацювань, а саме Дмитру Бурбі за граматичний переклад твору та Борису Мар'яновичу за переклад коментаря «Гітартха-санграха» англійською. Їхня величезна робота грає значну роль у тому, щоб наш переклад мав своїх читачів і читачок сьогодні.

Наразі ми продовжуємо роботу та плануємо поступово видавати наступні глави з коментарем. Новини про переклад будуть з'являтися у телеграм-каналі проєкту «Санскрит в Україні», t.me/sanskritua. Сам переклад ми публікуємо на сайті in.yoga.

Тетяна Приходько, червень 2026.

¹ «Зібрання сенсів Гіти»

Мангала-шлоки²

1

*yaḥ eṣaḥ vitata-sphurad-vividha-bhāva-cakra-ātmakaḥ
paras-para-vibhedavān viṣayatām upāgacchati |
yad-ekamaya-bhāvanā-vaśataḥ eti abheda-anvayaṃ
saḥ sambhur aśiva-apahaḥ jayati bodha-bhāsaṃ nidhiḥ || 1 ||*

Перемагає той, хто, розділившись на пару протилежностей,
набув через це природу розмаїтого колеса буття, що є всюди;
[потім] актуалізував свою єдність силою медитації та здобув неподільності.
Він — Шива, що знищує все несприятливе, океан, що сяє свідомістю!

2

*dvaipāyanena muninā yad idaṃ vyadhāyi śāstraṃ sahasra-śata-saṃmitam atra mokṣaḥ |
prādhānyataḥ phalatayā prathitaḥ tad-anya-dharma-ādi tasya paripoṣayitum pragītam || 2 ||*

У цьому творі³, який В'яса створив обсягом у сто тисяч шлок,
саме визволення постає як головний плід вчення.
[Вчення], що започатковується з якостей і обов'язків⁴,
які відрізняються від визволення, проголошеного як те, що живить це [визволення].

3

*mokṣaḥ ca nāma sakala-apravibhāga-rūpe sarva-jñā-sarva-karaṇa-ādi-śubha-svabhāve |
ākāṃkṣayā virahite bhagavati adhīśe nitya-udite layaḥ iyān prathitaḥ samāsāt || 3 ||*

Що стосується визволення, воно стисло викладене як розчинення у тому, чия форма
позбавлена частин, у тому, хто від природи все знає і може,
у тому, хто позбавлений жадань, у найвищому владиці.

4

*yadi api anya-prasaṅgeṣu mokṣaḥ nāma atra gīyate |
tathā api bhagavad-gītāḥ samyak tat-prāpti-dāyakāḥ || 4 ||*

² Привітальні рядки твору, автор привітання — Абгінавагупта.

³ Мається на увазі «Махабгарата».

⁴ *dharma*.

Попри те, що ця [Махабгарата] оспівує визволення разом з іншими [станами та якостями], слова Бгаґавадгіти належним чином сприяють набуттю саме [визволення].

5-6

*tāsu anyaiḥ prāktanaiḥ vyakhyāḥ kṛtāḥ yadī api bhūyasā |
nyāyayāḥ tathā api udyamaḥ me tad-gūḍha-artha-prakāśakaḥ || 5 ||
bhaṭṭendu-rājād amnāyaṁ vivicya ca ciraṁ dhiyā |
kṛtāḥ abhinavaguptena saḥ ayaṁ gīta-artha-saṁgrahaḥ || 6 ||*

Хоча рядки «Бгаґавадгіти» прокоментували багато авторів, справедливим є моє прагнення пролити світло на приховані сенси «Гіти».

Після того, як я, Абгінавагупта, довго досліджував традицію, що йде від Бгаттенду-раджі, було створено це «Зібрання сенсів Гіти».

Передмова Абгінавагупти до першої глави

*vidyā-avidyā-atmanoḥ dvayor abhibhāvya-abhibhāvaka-atmatvaṁ pradarśayitum
prathama-adhyāya-prastāvaḥ |*

Початок першої глави вкаже на сутність знання та незнання як на те, серед чого одне перемагає, а інше має стати переможеним.

*na hi anutpanna-vidyā-leśa-avakāśaḥ upadeśa-bhājanam, na api nirmūlita-samasta-avidyā-
prapañcaḥ; eka-koṭi-viśrāntasya tu tataḥ koṭeḥ cyāvayitum aśakyatvāt | ajña-viparyastayos
tu upadeśyatvaṁ yad ucyate, tat kvacid eva | tathā tu aumukhyā upadeṣṭavye arthe
sandigdhatā eva lata eva saṁśaya-nirṇodakaḥ eva upadeśaḥ iti, vidyā-avidyā-aṅga-
saṁghaṭṭa-mayaḥ saṁśayaḥ [iti ca] ucyate | deva-asura-sṛṣṭiḥ ca vidyā-avidyā-mayī iti tat-
kathā-upakramaṇam eva mokṣa-mārga-upadeśanam |*

Не зможе прийняти настанови той, у кому немає ні найменшої частинки знання, тобто невіглас. Також і той не зможе прийняти настанови, у кому викорінено все невігластво. [Останнє справедливо] внаслідок неможливості рушити з позицій того, хто утвердився в одному погляді. Тож і серед обізнаних, і серед необізнаних навряд чи зустрінеш те, що відоме як здатність приймати настанови. Лише сумнів щодо сенсу, який дається в настанові, здатен прийняти істину. Зі свого боку, настанова усуває сумніви. Сумнів — це те, що виникає при взаємному терті знання та невігластва. І

оскільки сумнів складається зі знання (створіння богів) і з незнання (створіння асурів⁵), розповіддю про нього починається настанова про шлях, що веде до визволення.

*jñānaṃ ca pradhānaṃ karmāṇi ca apahartavyāni iti, karmaṇām jñāna-niṣṭhatayā
kriyamāṇānām api na bandhakatvam iti, jñāna[sya] prādhānyam nāntarīyakatvam tu
karmaṇām, na tu jñāna-karmaṇī samaśīrṣatayā samuccīyete ity atra tāt-paryam | evam eva
muner abhiprāyaṃ yathā-sthānaṃ pratipādayiṣyāmaḥ iti kim anyais tattva-darśana-vighna-
mātra-phalaiḥ vāg-jālaiḥ ||*

Знання є основним, діяння ж — це те, що слід залишити. Проте ті діяння, які ґрунтуються на знанні, не обмежують. [Попри те, що] знання первинне, у діянь є нерозривний зв'язок [зі знаннями]. Також знання і діяння не перебувають на одному й тому ж рівні — такий характер [мого] коментаря⁶. Я пояснюю інтенції мудреця В'яси тільки в необхідних місцях, оскільки немає сенсу від інших словесних тенет, чії плоди — лише перешкоди до істинних знань.

⁵ Конотація до легенди про збивання океану.

⁶ Так Абгінавагупта пояснює те, що він додав коментар тільки до тих шлок, які він зараховує не до сюжетної лінії, а до філософських роздумів.

Глава I

«Прекрасна божественна пісня Володаря», що наділена коментарем вельмишановного вчителя Абгінавагупти. Складений ним коментар має назву

«Гітартха-санітраха», або «Зібрання сенсів Гіти».

1

dhṛtarāṣṭra uvāca

*dharma-kṣetre kuru-kṣetre sarva-kṣatra-samāgame |
māmakāḥ pāṇḍavāś ca eva kim akurvata saṁjaya || 1 ||*

І мовив Дгритараштра:

О, Санджає! На полі дгарми, на полі Куру, де зібралися всі кшатрії, —
що здійснили мої [сини] та Пандави?

Коментар до шлоки 1

*dharma-kṣetra iti | atra kecit vyākhyā-avikalpam āhuḥ — kurūṇāṁ karaṇānāṁ yat kṣetram
anugrāhakaṁ ataeva sāṁsārika-dharmāṇāṁ sarveṣāṁ kṣetram utpatti nimittatvāt |
'ayaṁ sa paramo dharmo yad-yogena ātma-darśanam' (yā. smṛ. I, 8) iti asya ca dharmasya
kṣetram; samasta-dharmāṇāṁ kṣayāt apavarga-prāptyā trāṇa-bhūtaṁ tad-adhikāri-śarīram
| sarva-kṣatrāṇāṁ, kṣadeḥ hiṁsā-arthatvāt, parasparaṁ vadhya-ghātaka-bhāvena
vartamānānāṁ rāga-vairāgya-krodha-kṣamā-prabhṛtīnāṁ samāgamo [asti] yatra, tasmin
sthitāḥ ye māmakāḥ avidyā-puruṣa-ucitāḥ avidyā-mayāḥ saṁkalpāḥ; pāṇḍavāḥ śuddha-
vidyā-puruṣa-ucitāḥ vidyā-ātmānaḥ; te kim akurvata?*

Що стосується поля Куру, існує наступне пояснення. Поле Куру⁷ — це сфера сприйняття (*anugrāhakaṁ*) органів чуття (*karaṇānāṁ*) та дій, внаслідок того, що вона є причиною виникнення всіх повсякденних обов'язків (*sāṁsārika-dharmāṇāṁ*)⁸. А також, відповідно до «Яджнья-валк'я-сміті»:

«Найвищою дгармою (*paramo dharm*) є та, у поєднанні з якою виникає бачення атману (*ātma-darśanam*)».

Тож йдеться про поле саме такої дгарми.

⁷ Слово *kuru* є дієсловом у наказовому способі другої особи однини, буквально «дій».

⁸ Пояснення перекладу слова *dharma* — в післямові.

[Поле (*kṣetram*)] — це тіло, яке підпорядковане цій [найвищій *дгармі*], оскільки воно слугує прихистком під час набуття остаточного визволення, [що виникає] внаслідок вичерпання (*kṣayāt*) усіх інших обов'язків.

[Це поле] є місцем зібрання всіх кшатріїв (*sarva-kṣatrāṇām*), (а [слово «кшатрій»]⁹) походить від кореня «кшад» (*kṣadeḥ*) — «атакувати», «знищувати»), тож саме тих кшатріїв, що перебувають у відносинах знищуваних та знищувачів один до одного, наче пристрасть і безпристрасність, гнів і терпіння тощо¹⁰. Ті, що перебувають на ньому і є «моїми» (*māmakāḥ*) [Кауравами] — це уявлення (*saṃkalpa*), сповнені незнання і властиві неосвіченим людям. Пандави ж — це [уявлення], чия сутність є знанням і які відповідають людям чистого знання. Що ж вони здійснили?

2-3

saṃjaya uvāca

*dr̥ṣṭvā tu pāṇḍava-anīkaṃ vyūḍhaṃ duryodhanas tadā |
ācāryam upasaṃgamyā rājā vacanam abravīt || 2 ||
paśya etāṃ pāṇḍu-putrāṇām ācārya mahatīm caṃūm |
vyūḍhāṃ drupada-putreṇa tava śiṣyeṇa dhīmatā || 3 ||*

Побачив армію Пандавів князь Дурйодгана
та до наставника свого прийшов спитати: «О вчителю!
Подивись на військо Пандавів, що в порядок бойовий
привів його твій учень, син Друпаци, [Дгриштадьюмна].»

4-6

*atra śūrāḥ maha-iṣu-āsāḥ bhīma-arjuna-samā yudhi |
yuyudhāno virāṭas ca drupadaś ca mahā-rathāḥ || 4 ||
dhr̥ṣṭaketuś cakitānaḥ kāśirājaś ca vīryavān |
puruḣit kuntibhojaś ca śaibyaś ca nara-puṃgavaḥ || 5 ||
yudhāmanyuś ca vikrāntaḥ uttamauijās ca vīryavān |
saubhadro draupadeyās ca sarva eva mahā-rathāḥ || 6 ||*

Герої тут — великі лучники, у битві рівні Бгімі та Арджуні:
великий воїн Друпаци, Ююдхана, Вірада,

⁹ Слово «поле» *kṣetram* співзвучне зі словом *kṣatrā*, «воїн».

¹⁰ Має місце порівняння воїнів із чуттями, що б'ються одне з одним.

Дриштакету, Чекітана, могутній князь Каші,
 а також Пуру-джіт і Кунті-бгоджа, найкращий Щайбья і Юдхаманью,
 славетний Уттамауджас, Саубхадра, та сини Драупаді
 [Пратівіндг'я, Сутасома, Шрута-карма, Щатаніка, Шрутасена], всі вони великі воїни!

7

*asmākaṃ tu viśiṣṭāḥ ye tān nibodha dvijottama |
 nāyakāḥ mama sainyasya saṃjñā-arthaṃ tān bravīmi te |
 sainye mahati ye sarve netāraḥ śūra-saṃmatāḥ || 7 ||*

Найкращий серед народжених двічі, послухай
 про ватажків мого війська, найвидатніших серед нас!
 Щоб знав ти їх, я розповім тобі
 про лідерів великої армії, яких вшановують усіх наче героїв.

8-10

*bhavān bhīṣmaś ca karṇaś ca kṛpaḥ śalyo jayadrathaḥ |
 aśvatthāmā vikaṇaś ca saumadattiś ca vīryavān || 8 ||
 anye ca bahavaḥ sūrāḥ mad-arthe tyakta-jīvitāḥ |
 nānā-śastra praharaṇāḥ nānā-yuddha-viśāradāḥ || 9 ||
 aparyāptaṃ tad asmākaṃ balaṃ bhīma-abhirakṣitam |
 paryāptaṃ tu idam eteṣāṃ balaṃ bhīma-abhirakṣitam || 10 ||*

Ти, Дрона, Бгішма, Карна, Крипа, Щалья, Джаядратха, Ашваттхама, Вікарна,
 а також доблесний герой, син Сомадатти та герої інші,
 досвідчені у різних видах бою, озброєні різноманітно – й мечами, й луками та іншим.
 Вони вже подумки віддали своє життя за мене.
 Перемогти не зможуть наші сили, якими керує Бгіма,
 а їхні сили під керівництвом Бгішми на перемогу здатні.

Коментар до шлок 8-10

*aparyāptamiti | bhīmasenābhirakṣitam pāṇḍavīyaṃ balaṃ asmākaṃ aparyāptaṃ jetum
 śakyam | yadi vā aparyāptam, kiyat tad asmad-valasyetyevārtha | idam tu
 bhīṣmābhirakṣitam balaṃ asmākaṃ sambandhi eteṣāṃ pāṇḍavānāṃ paryāptaṃ jetum
 śakyam; yadi vā paryāptaṃ bahu, na samare jayyam etair iti || 10 ||*

Або сили Пандавів під захистом Бгіми є неможливими для нашої перемоги над ними, якщо слово *aparyāptaṃ* слід розуміти як «не можливі». Або [сенса шлоки слід розуміти так] «наші сили під захистом Бгішми є схожими до сил Пандавів та можуть перемогти, тобто настільки великі, що не можуть бути переможеними у битві».

11

ayaneṣu ca sarveṣu yathā-bhāgam avasthitāḥ |
bhīṣmam eva abhirakṣantu bhavantaḥ sarva eva hi || 11 ||

Тож всі ви, що розташувались на позиціях по всіх боках,
 ретельно захищайте Бгішму!

Коментар до шлоки 11

ayaneṣu iti — ayānāni vīyayaḥ ||

На позиціях, тобто там, куди я направив.

12-13

tasya saṃjanayan harṣaṃ kuru-vṛddhaḥ pitāmahaḥ |
siṃha-nādaṃ vinadya uccaiḥ śaṃkhaṃ dadhmau pratāpavān || 12 ||
tataḥ śaṃkhāś ca bheryaś ca paṇavānaka-gomukhāḥ |
sahasā eva abhyahanyanta sa śabdas tumulo abhavat || 13 ||

[Щоб] викликати радість Дурйодгани, найстарший із Куру,
 великий Бгішма, видав бойовий лев'ячий рик та гучно дунув у мушлю.
 Потім стрімко зазвучали труби, литаври, різні барабани, ріжки.
 І був цей звук жахливим.

14-16

tataḥ śvetair hayair yukte mahati syandane sthitau |
mādhavaḥ pāṇḍavaś ca eva divyau śakhau pradadhmatuḥ || 14 ||
pāñca-janyaṃ hr̥ṣīkeśo deva-dattaṃ dhanañjayaḥ |
paunḍraṃ dadhmau mahā-śaṃkhaṃ bhīma-karmā vṛkodaraḥ || 15 ||
ananta-vijayaṃ rājā kuntī-putro yudhi-ṣṭhiraḥ |
nakulaḥ sahadewaś ca sughoṣa-maṇi-puṣpakau || 16 ||

Мадгава та Пандава, що стояли у величезній колісниці,
 запряженій білими кіньми, дмухнули у божественні мушлі.

Та дунув кожен у свою мушлю: Крішна — в панча-джанью,
 Арджуна — в девадатту, в паундру — Бгіма, в махашанкху — Врикодара,
 в ананта-віджаю — князь Юдгіштхіра, син Кунті,
 Накула та Сахадева — в сугхошу та мані-пушпаку.

17-20

kāśyaśc a parameśvāsaḥ śikhāṇḍī ca mahārathaḥ |
dhṛṣṭadyumno virāṭaśca sātyakiścāparājitaḥ || 17 ||
pāñcālaś ca maheśvāso draupadeyāś ca pañca ye |
saubhadraś ca mahābāhuḥ śamkhān dadhmuḥ prthak prthak || 18 ||
sa ghoṣo dhārtarāṣṭrāṇaṁ hṛdayāni vyadārayat |
nabhaś ca prthivīm caiva tumulo vyanunādayat || 19 ||
atha vyavasthitān dṛṣṭvā dhārtarāṣṭrāṇa kapidhvajaḥ |
pravṛtte śastra- sampāte dhanur udyamya pāṇḍavaḥ |
hṛṣīkeśaṁ tadā vākyam idamāha mahīpate || 20 ||

Великий лучник з Каші, великий воїн Щикхандін, Вірата та Дгриштадьюмна,
 непереможний Сатьякі, майстерний лучник Панчала,
 п'ять Драупадеїв та великорукий Саубхадра подули кожен у свою мушлю.
 Цей звук гучний луною відгукнувся в небесах і на землі та
 розірвав на частки серця потомків роду Дгритараштри.
 О, Дгритараштро! Арджуна, на прапорі якого мавпа,
 побачивши, як опускає зброю наше військо, приведене у бойовий порядок,
 свій лук підняв та мовив Крішні такі слова:

21–22

arjuna uvāca —
senayorubhayormadhye ratham sthāpaya me'cyuta |
yāvadetan nirīkṣe'haṁ yoddhukāmānavasthitān |
kairmayā saha yoddhavyam asmin raṇasamudyame || 21 ||
yotsyamānānavekṣe'haṁ ya ete'tra samāgatāḥ |
dhārtarāṣṭrasya durbuddheyuddhe priyacikīrṣavaḥ || 22 ||

«О ти, хто ніколи не зникне! Поміж двох армій
 встанови мою колісницю, щоб побачив я тих, хто стоїть у жаданні битви!

З ким же боротимусь я у прийдешній битві?
Я бачу охочих стягтися, що бажають задовольнити
в цьому бою зловмисного Дурйодгану».

23–24

evam ukto hr̥ṣīkeśo guḍākeśena bhārata |
senayorubhayormadhye sthāpayitvā rathottamam || 23 ||
bhīṣmadroṇapramukhataḥ sarveṣāṃ ca mahīkṣitām |
uvāca pārtha paśyaitān samavetān kurūniti || 24 ||

Тоді Крішна встановив найкращу з колісниць
між двох армій, перед Бгішмою, Дроною
та всіма князями й мовив:
«Поглянь на цих Кауравів, що зійшлися укупі!»

25–26

saṃjaya uvāca
tatrāpaśyat sthitān pārthaḥ pitṛnatha pitāmahān |
ācāryān mātulān bhrātr̥n putrān pauṭrān sakhīṃstathā |
śvaśurān suhṛdaścaiva senayor ubhayor api || 25 ||
tān samīkṣya sa kaunteyaḥ sarvān bandhūn avasthitān |
kṛpayā parayā"viṣṭaḥ sīdamāno'bravīd idam || 26 ||

Побачив Партха, що в обох арміях стоять
батьки й дідусі, вчителі,
дядьки й брати, сини й онуки, друзі, свояки та побратими.
Подивився він на зібрання цих родичів, та співчуття охопило Партху.
Він засмутився й мовив:

27–29

arjuna uvāca
dr̥ṣṭvemāna svajanān kṛṣṇa yuyutsan samavasthitān |
sīdanti mama gātrāṇi mukhaṃ ca pariśuṣyati || 27 ||
vepathuś ca śarīre me roma-harṣaśca jāyate |
gāṇḍīvaṃ sraṃsate hastāt tvak caiva paridahyate || 28 ||
na ca śaknomy avasthātum bhramatīva ca me manaḥ |

nimittāni ca paśyāmi viparītāni keśava || 29 ||

– О Крішно! Коли я бачу, що народ мій бажає битись,
слабкими стають мої кінцівки та пересихає рот,
тремтить моє тіло, волосся стає дибки, палає шкіра моя
та падає з рук мій лук Гандіва¹¹.
Ноги не тримають мене та розум мій начебто блукає,
і бачу я, Крішно, лише лихі передвістя.

30-31

*na ca śreyo'nupaśyāmi hatvā svajanam āhave |
na kāṁkṣe vijayaṁ kṛṣṇa na rājyaṁ na sukhāni ca || 30 ||
kiṁ no rājyena govinda kiṁ bhogair jīvitena vā || 31 ||*

Якщо згублю народ свій у битві,
жодного я тоді не передбачаю блага.
О Крішна! Триумфу не бажаю я! А також володінь та щастя!
Нащо мені князівство, життя і насолода?!

32 – 34

*yeṣāmarthe kāṁkṣitaṁ no rājyaṁ bhogāḥ sukhāni ca |
ta ime'vasthitā yuddhe prāṇāṁstyaktvā dhanāni ca || 32 ||
ācāryāḥ pitarāḥ putrāstathaiva ca pitāmahāḥ |
mātulāḥ śvaśurāḥ pautrāḥ sthālāḥ sambandhinas tathā || 33 ||
etān na hantum icchāmi nato'pi madhusūdana |
api trai-lokya-rājyasya hetoḥ kimu mahīkrte || 34 ||*

Заради чого потрібні нам князівство,
всілякі втіхи та саме життя, Говіндо?
Стоять на полі бою ті учителі, сини, батьки й діди,
дядьки та шурина, свекри, онуки й свояки,
для кого бажаємо ми князівства, втіх та щастя.
Але зреклися вони життів своїх та статків перед боєм.

¹¹ Лук, творіння Брахми.

О, Крішно, Переможцю Мадгу! Хоч би й вони
почнуть вбивати, знищувати їх я не бажаю,
навіть задля влади над трьома світами, годі й казати про цей.

Коментар до шлок 30 – 34

*na ca śreya'nupaśyāmītyādi | 'amī ācāryā-daya' iti viśeṣa-buddhayā' buddhau āropyamāṇāḥ
vadha-karmatayā avaśyaṃ pāpa-dāyinaḥ | tathā 'bhoga-sukhādi-dr̥ṣṭārtham etadyuddhaṃ
kriyate' iti buddhyā kriyamāṇaṃ yuddhe vadhyahananādi tad-avaśyaṃ pātaka-kāri iti
pūrva-pakṣābhiprāyaḥ | ata eva svadharma-mātratayaiva karmāṇi anutiṣṭha, na
viśeṣadhiyeti uttaraṃ dāsyate || 30-34 ||*

Якщо сприйняття окреслено думкою: «це мої вчителі», – воно безумовно спричинить лихо, оскільки зробить діяча саме тим, чиею дією є [їхнє] вбивство. Початкове твердження Арджуни полягає в наступному: «Це вбивство є злочином, оскільки здійснюється з розумінням битви як такої, що відбувається заради володіння благами та щастям». [У другій главі] ця теза буде мати таку відповідь: «Чини дії, ставлячись до них, як до обов'язків, а не з будь-якою іншою думкою».

35-39

*nihatya dhārtarāṣṭrān naḥ kā prītiḥ syāj janārdana || 35 ||
pāpaṃ evāśrayed asmān hatvaitān ātatāyinaḥ |
tasmān nārḥā vayaṃ hantuṃ dhārtarāṣṭrān svabāndhavān || 36 ||
svajanaṃ hi kathaṃ hatvā sukhinaḥ syāma mādḥava || 37 ||
yadyapyete na paśyanti lobhopahata-cetasaḥ |
kula-kṣaya-kṛtaṃ doṣaṃ mitra-drohe ca pātakam || 38 ||
kathaṃ na jñeyam asmābhiḥ pāpād asmān nivartitum |
kula-kṣaya-kṛtaṃ doṣaṃ prapaśyadbhiḥ janārdana || 39 ||*

О, Джанардано¹²! Чи дасть нам утіху вбивство синів Дгритараштри?!

Якщо ми знищимо цих злодіїв – зло оселиться і в нас.

Ось чому ми не маємо вбивати наших родичів – нащадків Дгритараштри.

¹² Буквально «той, кому вклоняються люди».

Мадгаво! Навіть якщо скрізь жадання наживи
 вони не бачать пороку в руйнуванні родини,
 у ворожнечі з друзями — невже ми станемо щасливішими, вбиваючи їх?
 Чому ж ми, о Джанардано, хоча й бачимо цю ваду,
 але не усвідомлюємо потреби уникнути помилки,
 що полягає у знищенні родини?

40-44

kula-kṣaye praṇaśyanti kula-dharmāḥ sanātanāḥ |
dharme naṣṭe kulam kṛtsnam adharmo'bhibhavatyuta || 40 ||

adharmābhibhavātkṛṣṇa praduṣyanti kulastriyaḥ |
strīṣu duṣṭāsu vārṣṇeya jāyate varṇa-saṃkaraḥ || 41 ||

saṃkaro narakāyaiva kulaghnānām kulasya ca |
patanti pitaro hyeṣām lupta-piṇḍodaka-kriyāḥ || 42 ||

doṣaiḥ etaiḥ kula-ghnānām varṇa-saṃkara-kāraakaiḥ |
utsādyante jāti-dharmāḥ kula-dharmāśca śāśvataḥ || 43 ||

utsanna-kula-dharmāṇām manuṣyāṇām janārdana |
narake niyataṃ vāso bhavatītyanuśuśrūma || 44 ||

Коли гине сім'я, руйнуються довічні закони роду.
 Коли ж знищено закон, беззаконня долає увесь рід.

О, Крішно! Якщо переможе беззаконня,
 благородні жінки втрачають чесноту! Паплюження жінок,
 о, Варшнея, спричинить змішування страт!

Змішування ж призведе й увесь рід,
 ще й його вбивць до пекла. Позбавлені обрядів
 підношення їжі й води, падуть їх прабатьки у забуття.

Ті вади згубників роду, що чинять змішування страт,
 знищують довічні закони каст та закони роду.

Ми чули, що порушники законів роду
 постійно перебуватимуть у пеклі.

Коментар до шлок 35 – 44

*nihatyetyādi | ātatāyināṃ hanane pāpameva kartṛ | ato'yamartha:—pāpena tāvad
ete'smacchatravo hatāḥ paratantrīkṛtāḥ | tāṃś ca nihatyāsmān api pāpaṃ āśrayet | pāpaṃ
atra lobhādivaśāt kula-kṣayādi-doṣā-darśanam | ata eva kulādi-dharmāṇāṃ upakṣepaṃ
karoti svajanaṃ hi katham ityādinā || 35-44 || viśeṣaphalabuddhaya
hantavyādiviśeṣabuddhaya ca hanane mahāpātakamity etad eva saṃkṣipyābhidhātuṃ
paritāpātīśayasūcanāyātmagatamevārjuno vacanamāha ||*

Слово «зло» у реченні – це підмет відносно до «вбивства злодіїв». Тому 36 шлока має такий зміст: «наші вороги будуть знищені злом, якому скорилися». Зло ж полягає у тому, що знищення роду через жадобу не сприймається як щось погане. Саме тому в тексті згадуються закони роду, починаючи зі слів «Навіть якщо скрізь жадання наживи».

Задля полегшення свого нещастя, Арджуна мовив подумки: «Велике зло — це вбивство заради здобуття плодів, ще й з наміром завдати шкоди».

45

*aho vata mahātpāpaṃ katuṃ vyavasitā vayam |
yadrājyasukhalobhena hantuṃ svajanamudyatāḥ || 45 ||*

О, горе! Ми вирішили заподіяти велике зло,
якщо через жадібність готові вбивати
свою родину заради князівства й втіхи!

Коментар до шлоки 45

*aho vateti | vayamiti kauravapāṇḍavabhedabhinnāḥ sarva evetyarthaḥ || 45 ||
evaṃ sarveṣvavivekiṣu mama vivekinaḥ kimucitaṃ ? ucitaṃ tāvadyuddhānnivartanam
etattūcitataramityāha —*

Під словом «**ми**»¹³ маються на увазі як Каурави, так і Пандави. [Арджуна міркував:] «Що є найкращим для мене, якщо я маю здатність розрізняти, коли ніхто її не має? Відмовитись від битви, ось що буде правильним». Однак про те, що буде найкращим, він промовив так:

46 – 47

*yadi māmāpratīkāramaśāstraṃ śāstrapāṇayaḥ |
dhārtarāṣṭrā raṇe hanyustanme kṣemataraṃ bhavet || 46 ||*

¹³ Тут і надалі виділено ті слова, що взяті зі шлоки.

saṁjaya uvāca
evamuktvārjunah saṁkhye rathopastha upāviśat |
visrjya saśaram cāpaṁ śokasaṁvignamānasaḥ || 47 ||

«Нехай краще озброєні сини Дгритараштри
 уб'ють під час бою незброєного мене» —
 Так мовив Арджуна посеред поля битви.
 Занепокоєний та пригнічений сів він
 на сидіння колісниці та випустив лук зі стрілою.

|| iti śrīmadbhagavadgītāyāṁ prathamodhyāyaḥ ||

Це перша глава Великої пісні.

Шлока, що підсумовує коментар першої глави:

vidyāvidyobhayāghāta-saṁghaṭṭavivaśī-kṛtaḥ |
yuktyā dvayam api tyaktvā nirviveko bhaven muniḥ || 1

Навіть за умови відкидання двоїстості, мудрий не має здатності розрізняти, коли він стає безпорадним через зіткнення знання та незнання.

|| iti śrīmahāmāheśvarācārya-varya-rājānakābhinavagupta-pāda-viracite śrīmad-
bhagavad-gītārtha-saṁgrāhe prathamodhyāyaḥ ||

Ось перша глава «Зібрання сенсів» великої «Бхагавадгіти», що створив вельмишановний Абгінавагупта, найкращий із наставників шиваїзму.

Глава II

1-2

saṁjaya uvāca
taṁ tathā kṛpayā āviṣṭam aśru-pūrṇa-ākula-īkṣaṇam |
sīdamānam idaṁ vākyam uvāca madhusūdanaḥ || 1 ||
śrībhagavān uvāca
kutaḥ tvā kaśmalam idaṁ viṣame samupasthitam |
anārya-juṣṭam asvargyam akīrti-karam arjuna || 2 ||

Санджая¹⁴ сказав:

Зневіреному та охопленому жалем [Арджуні],
 що очі його сповнилися сліз і хвилювання, Мадгусудана мовив:

Володар мовив:

– Арджуно, звідки в тебе ця пригніченість у час загрози?

Це не властиво благородним, бо не приводить ні до слави, ані не підносить до небес.

Коментар до шлок 1-2

kuta iti | ādau loka-vyavahāra-āśrayeṇa eva bhagavān arjunaṁ pratibodhayati | kramāt tu
jñānaṁ kariṣyati, iti ataḥ anāryajuṣṭam iti āha || 1 || klaibya-ādibhiḥ nirbhartsanam
abhidadhat adharme tava dharma-abhimānaḥ ayam iti ādi darśayati —

Спочатку **Володар** дає Арджуні настанови, спираючись лише на повсякденну мудрість, далі ж він перейде до знань. Тому згадуючи поведінку, невідповідну **благородним** (*anārya*), а саме, душевну слабкість, він показує прихильність Арджуні до *дгарми* як таку, що веде до не-*дгарми*.

3-6

mā klaibyaṁ gaccha kaunteya na etat tvayi upapadyate |
kṣudraṁ hṛdaya-daurbalyaṁ tyaktvā uttiṣṭha parantapa || 3 ||
arjuna uvāca
kathaṁ bhīṣmam ahaṁ saṁkhye droṇaṁ ca madhusūdana |
iṣubhiḥ pratiyotsyāmi pūjārṇau arisūdana || 4 ||
gurūn ahatvā hi mahān ubhāvān śreyaḥ cartuṁ bhaikṣam api iha loka |

¹⁴ Санджая — це колісничий та радник, який розповідає «Бхагавадгіту» Дритараштрі в повному сюжеті «Магабгарати». «Бхагавадгіта» є вкладеною частиною епосу «Магабгарата».

natu artha-kāmaḥ tu gurūn nihatya bhuñjīya bhogān rudhira-pradigdhān || 5 ||
na etad vidmaḥ katarat naḥ garīyas yad vā jayema yadi vā naḥ jayeyuḥ |
yān eva hatvā na jijīviṣāmaḥ te naḥ sthitāḥ pramukhe dhārtarāṣṭrāḥ || 6 ||

– О, Каунтее! Тобі не личить бути зневоленням слабкістю!
 О, Мучителю ворогів! Облиш ганебну нерішучість і повстань!

Арджуна відповів:

– Чи зможу я здійснити стріли проти Бгішми та Дрони,
 що гідні лише поваги, Мадгусудано?!
 Вже ліпше блукати по цьому світу, як жебрак,
 не вбиваючи великих учителів,
 ніж убити їх через жагу до здобичі та смакувати задоволення,
 заплямовані кров'ю наставників.

Не знаю я, що є кращим: перемога наша або ж поразка.
 Переді мною — рід Дгритараштри, його згубивши, я не бажаю жити.

Коментар до шлок 3-6

katham iti ādi | ‘kathaṁ bhīṣmam ahaṁ saṁkhye droṇaṁ ca’ iti ādinā ‘bhuñjīya bhogān’
iti anena ca karma-viśeṣa-anusandhānaṁ phala-viśeṣa-anusandhānaṁ ca heyatayā pūrva-
pakṣe sūcayati |
‘na etad vidmaḥ’ iti anena ca karma-viśeṣa-anusandhānaṁ āha | niranusandhānaṁ tāvat
karma na upapadyate | na ca parājayaṁ abhisandhāya yuddhe pravartate | jayaḥ api naḥ
ca ayam anarthaḥ eva | tad āha — ‘ahatvā gurūn bhaikṣam api cartuṁ śreyaḥ | etad ca
niścetum aśakyaṁ kiṁ jayaṁ kāṁkṣāmaḥ, kiṁ vā parājayaṁ, jaye api bandhūnāṁ vināśāt’
 || 3-6 ||

Тут Арджуна визначає спрямованість на певні дії¹⁵ (*karma-viśeṣa*) та певні результати¹⁶ (*phala-viśeṣa*) як те, від чого слід відмовитись. А також фразою «не знаю я, що є кращим...», він стверджує, що відмова від дій – це також спрямованість на конкретний результат¹⁷.

[Далі йдеться про таке протиріччя:] з одного боку, дія не може бути безцільною, з іншого – не слід починати битву з метою поразки (*parājaya*). Але у цьому разі навіть

¹⁵ Тобто вбивства.

¹⁶ Тобто багатства.

¹⁷ Тобто поразку.

перемога буде позбавлена сенсу (*anartha*). Бо ж коли Арджуна наголошує на тому, що «ліпше жебракувати, ніж убивати великих учителів», вибір між поразкою та перемогою стає неможливим внаслідок того, що саме перемога буде знищенням його родини.

7-10

kārpaṇya-doṣa-upahata-svabhāvaḥ pr̥cchāmi tvāṃ dharma-saṃmūḍha-cetāḥ |
yat śreyaḥ syāt niścitaṃ brūhi tat me śiṣyaḥ te ahaṃ śādhi māṃ tvāṃ prapannam || 7 ||
na hi prapaśyāmi mama anupadyāt yat śekam ucchoṣaṇam indriyāṇām |
avāpya bhūtau asapatnam ṛddhaṃ rājyaṃ surāṇām api ca adhipatyam || 8 ||

saṃjaya uvāca
evam uktvā hr̥ṣī-keśaṃ guḍā-keśaḥ paraṃtapa |
na yotsya iti govindam uktvā tūṣṇīm babhūva ha || 9 ||
tam uvāca hr̥ṣī-keśaḥ prahasana iva bhārata |
senayor ubhayor madhye sīdamānam idaṃ vacaḥ || 10 ||

Я, переможений жалем, і розгублений щодо мого обов'язку,

прошу тебе, скажи, як мені вчинити!

Навчи мене, відданого тобі учня, благаю!

Я не бачу нічого, що б настало після страждання,

яке виснажить всі мої почуття.

Навіть якщо здобути заможне князівство, що не має собі рівних,

та й хоч би панувати над божествами.

Санджая мовив:

Тоді Арджуна звернувся до візника так:

«О, Згубнику Ворогів, не стану я битися», – і замовк.

Сповненому страждання Арджуні,

що сидів між двома військами, неначе з посмішкою

промовив Крішна такі слова...

Коментар до шлок 7-10

kārpaṇya iti ādi | 'senayor ubhayor' iti ādinā idaṃ sūcayati — saṃśaya-āviṣṭaḥ arjunaḥ na
eka-pakṣeṇa yuddhāt nivṛttaḥ, yata evam āha sma 'śādhi māṃ tvāṃ prapannam' iti | ataḥ
ubhayor api jñāna-ajñānayor madhya-gaḥ śrī-bhagavatā anuśiṣyate || 10 ||

В останній шлоці мається на увазі наступне: сповнений сумнівів Арджуна насправді не відмовився від бою, оскільки просив Крішну навчити його. Далі ж, перебуваючи між тими двома, а саме між знанням та невіглаством, він отримає настанови від Володаря.

11

śrī-bhagavān uvāca

*tvaṃ mānuṣyeṇa upahata-antara-ātmā viṣāda-moha-abhibhavāt viṣaṃ-jñāḥ |
kṛpā-āgrhītaḥ sama-vekṣya bandhūn abhiprapannān mukham antakasya || 11 ||*

І сказав Володар:

Твоя сутність уражена людяністю, через це омана та відчай

здолали тебе, та тому ти позбавлений усвідомлення.

Жаль охопив тебе, бо побачив ти, як твої родичі

наблизилися до пащі смерті.

Коментар до шлоки 11

*tvaṃ mānuṣyeṇa iti | mānuṣyaṃ manuṣya-bhāvaḥ | antaka-mukhaṃ svayam ete praviṣṭāḥ iti
tava kaḥ bādhaḥ || 11 ||*

Людяність (*mānuṣyaṃ*) у цій шлоці тлумачиться саме як людська натура, буття, що належне людям. Крішна вказує на недоречність страждання Арджуни, бо ж його рідні власними силами ступили до смертельної пащі.

12

*aśocyān anuśocaṃs tvaṃ prājñavannābhibhāṣase |
gatāsūnagatāsūṃś ca nānuśocanti paṇḍitāḥ || 12 ||*

Ти жалієш за тими, за ким не слід.

Мудрі ж не шкодують ні про тих, хто є, ані про тих, хто пішов.

Коментар до шлоки 12

*aśocyān iti | śocitum aśakyam kalebaraṃ, sadā naśvaratvāt | aśocanārhaṃ ca ātmānaṃ
śocasi |
na kaścit gatāsuḥ mṛtaḥ, agatāsuḥ jīvan vā śocyāḥ asti | tathāhi – ātmā tāvat avināśī |
nānā-śarīreṣu saṃcarataḥ kā asya śocyatā? na ca deha-antara-saṃcāre eva śocyatā | evaṃ
hi yauvana-ādau api śocyatā bhavet || 12 || evaṃ artha-dvayam āha*

Стосовно того, про що саме не слід жаліти: неможливо шкодувати за тілом, бо ж воно тимчасове та смертне. Ти оплакуєш *атман*, але за ним теж не слід шкодувати. Ніхто з живих або мертвих жалю не вартий. Обґрунтування: *атман* неможливо знищити. Яке ж це горе, що він мандрує тілами? Нема про що шкодувати, коли він змінює тіло, оскільки тоді треба було б жаліти за втратою юності або ж за іншого віку життям.

Ще два твердження далі:

13-14

na hyevāhaṃ jātu nāsaṃ na tvaṃ neme janādhipāḥ |
na caiva na bhaviṣyāmaḥ sarve vayamitaḥ param || 13 ||
dehino 'smiṇ yathā dehe kaumāraṃ yauvanaṃ jarā |
tathā dehāntara-prāptir dhīras tatra na śocati || 14 ||

Це не так, що колись не було мене або тебе, або ж цих правителів.

Також не так, що ми не будемо існувати відтепер і в майбутньому.

Атман набуває нове тіло, наче людина змінює
дитинство на юність і старість. Мудрий про це не шкодує.

Коментар до шлок 13 -14

na hītyādi | ahaṃ hi naiva nāsam, api tu āsam; evaṃ tvaṃ, amī ca rājānaḥ | ākāraṇtare ca
sati yadi śocyatā, tarhi kaumāraṃ yovanāvāptau kimiti na śocyate ? yo dhīraḥ sa na śocati |
dhairyaṃ ca etac charīre'pi yasyāsthā nāsti tena sukaram | atas tvaṃ dhairyamanviccha ||
13-14 ||

Не було такого, щоб я не існував, так само, як ти і ті правителі. Якщо журитися за втратою форми, тоді чому б не шкодувати і за тим, що за дитинством слідує юність і так далі? Мудрий не шкодуватиме за цим. Бути стійким легко тому, хто не прив'язаний до тіла. Тож прагни такої стійкості.

15

mātrā-sparśāḥ tu kaunteya śītoṣṇa-sukha-duḥkha-dāḥ |
āgamāpāyīnaḥ anityāḥ tān titikṣasva bhārata || 15 ||

О, Каунтее! Дотики до об'єктів дають відчуття
холоду і жару, задоволення або страждання...

Проте ці відчуття мінливі, вони приходять та йдуть.

Тож витримуй їх стійко, Бгарато!

Коментар до шлоки 15

mātrā iti | adhīrāḥ tu mātrā-śabda-vācyair arthaiḥ ye kṛtāḥ sparśāḥ indriya-dvāreṇa ātmanā sambandhāḥ, tat-kṛtāḥ yāḥ śīta-uṣṇa-sukha-duḥkhādi-avasthāḥ anityāḥ, tāsu api śocanti. na tu evaṃ dhīrāḥ iti āha | athavā mātrābhir indriyaiḥ eṣāṃ sparśāḥ na tu sākṣāt paramātmanā āgamaḥ, utpattiḥ; apāyaḥ, vināśaḥ etat yuktān titikṣasva, sahasva || 15 ||

Нестійкі (*adhīrāḥ*) сумують за такими минущими станами як холод, жар, задоволення чи страждання, що є зв'язками з атманом, які виникають через контакт органів чуття та сприйняття з об'єктами, які позначаються словом «малість»¹⁸. Або ж: контакти [з об'єктами] відбуваються через органи чуття в сенсі виміру, а не безпосередньо з вищим атманом (*paramātman*). Стійкі ж (*dhīrāḥ*) так не [сумують] — ось про що каже [Крішна].

[Відчуття, що] «приходять та йдуть» (*āgamaḥ, apāyaḥ*) [слід розуміти в сенсі] «народження» (*utpattiḥ*) та «загибель» (*vināśaḥ*), тому витримуй (*titikṣasva*), тобто терпи (*sahasva*), пов'язане з цим [народженням та загибеллю].

16

*yam hi na vyathayanti ete puruṣaṃ puruṣarṣabha |
samaduḥkhasukhaṃ dhīraṃ saḥ amṛtatvāya kalpate || 16 ||*

— О, найкращий із людей! Той, кого не бентежать ці дотики —
однаково стійко ставиться до щастя та нещастя,
і саме він є придатним до вічності.

Коментар до шлоки 16

*nanu yataḥ evāgamāpāyinaḥ sarve daśā-viśeṣāḥ tataḥ eva śocyante ? mā evam | tathāhi kaḥ
ayam āgamaḥ nāma? utpattiḥ iti cet | sāpi kā? asataḥ ātma-lābhaḥ sā iti tu asat | asat
svabhāvatā hi niḥsvabhāvatā nirātmatā; nirātmā niḥsvabhāvaḥ katham sasvabhāvī-kartum
śakyam ? anīlaṃ hi na nīlī-kartum śakyam, svabhāvāntarāpatteḥ duṣṭatvāt |*

Якщо всі відчуття приходять і йдуть, чи варто шкодувати за ними? Ні. Що ж таке те, що приходить? Припустімо, це народження. То чим є це народження? Якщо воно спричинене неіснуючим, тоді це і є небуття. Водночас природою неіснуючого є відсутність власної природи, тобто відсутність *атману*.

¹⁸ Слово *mātrā* дуже багатозначне, це і «вимір», і «найменша одиниця чогось», «мить», «малість».

Передмова до шлоки 17

tathā ca śāstram 'na hi svabhāvo bhāvānām vyāvartetauṣṇyavad raveḥ' iti atha sata evātmalābha utpattiḥ, tadā labdhātmano'sya jātvyāpyanabhāvānnityataiva iti, āgame kā śocyatā? evam apāyo'pi sataḥ asato vā ? asattāvadasadeva | sat-svabhāvasyāpi katham asattāsvabhāvaḥ ? dvitīye kṣaṇe'sau asat-svabhāva iti cet ādye'pi tathā syād iti na kaścīd-bhāvaḥ syāt | svabhāvasyātyāgāt | atha mud-garapātādinā asya nāśaḥ kriyate | sa yadi vyatiriktaḥ, bhāvasya kiṃ vṛttam ? na dṛśyate iti cet | mā nāma darśi bhāvaḥ, na tvanyathā-bhūtaḥ paṭāvṛta iva | avyatiriktas tu vāsa ityuktam | tad etat samkṣipyāha —

Так само [казано] і в *шастрах*: власна природа (*svabhāva*) суших речей невід'ємна [від них], ніби жар (*auṣṇya*) від сонця (*ravi*). Якщо ж народження – це набуття *атману* з існуючого, тоді той, хто набуває цієї сутності, є вічним (*nityataiva*), внаслідок відсутності неіснуючого будь-коли. Тож задля чого засмучуватися з приводу виникнення?

Також і те, що йде [гине]: воно спричинене буттям чи небуттям? Але небуття не існує. Звідки природа небуття (*asattā-svabhāva*) у того, чия природа є суцєю (*sat-svabhāva*)? Якщо припустити, що наступної миті те, що йде, матиме природу небуття: тоді не існуватиме ніякого буття, оскільки природу змінити неможливо. Наприклад, якщо щось знищується ударом молотка, що відбувається з природою зруйнованого? Якщо скажуть «вона більше не сприймається (*na dṛśyate*)»? Від того вона не стає чимось іншим, немов будь-яка річ, що покрита тканиною. Тому природа — невід'ємна, як сказано вище.

Зважаючи на все сказане вище, далі стверджується:

17

*nāsato vidyate bhāvo nābhāvo vidyate sataḥ |
ubhayor api dṛṣṭo'ntastvanayos tattva-darśibhiḥ || 17 ||*

Буття не виникає з небуття, небуття ж не виникає з буття.

Межа цих двох очевидна для тих, хто бачить істину.

Коментар до шлоки 17

nāsata iti | atha ca lokavṛttenedamāha-asataḥ nitya-vināśinaḥ śarīrasya na bhāvaḥ, anavaratamavasthābhiḥ pariṇāmitvāt | nityasataśca paramātmā nāsti kadācidvināśaḥ; aparīṇāma-dharmatvāt | tathā ca vedaḥ, 'avināśī vā are'ya- mātmanucchittidharmā'

(br. upa. 4.5.14) iti | anayoḥ, sadasatoḥ antaḥ pratiṣṭhāpadaṃ yatnānayoṣvīśrāntiḥ || 17 ||
yastattvadarśibhirdrṣṭaḥ sa khalu vityo'nityo vā? ityāśaṅkyāha –

Отже, наслідуючи закони природи, сказано так: у тіла немає буття, бо зміна його станів безперервна — кожної миті воно руйнується. Натомість не наступає знищення найвищого атману, і він існує вічно, бо незмінність — його ознака.

Так само проголошує «Бріхадараньяка-упанішада»: «Атман є нетлінним, адже його властивість – незнищенність».

Стосовно виразу «**межа цих двох**», а саме буття та небуття, мається на увазі місце їх спочинку. Та межа існуючого та неіснуючого видима для тих, хто бачить істинну сутність речей. Тож чи є вона вічною, чи ні? Через можливість виникнення такого сумніву, Володар мовив:

18

avināśi tu tad viddhi yena sarvam idaṃ tatam |
vināśam avyayasyāśya na kaścit kartum arhati || 18 ||

Та знай, що неможливо зруйнувати того [атмана], що ним створено це все.

Ніхто не спроможний знищити його, оскільки він є незмінним.

19

antavanta ime dehā nityasyoktāḥ śarīriṇaḥ |
vināśino'prameyasya tasmād yudhyasva bhārata ||19||

Відомо, що тлінними є минущі тіла вічного та неосяжного втіленого,
тому, Бгарато, бийся!

Коментар до шлоки 19

antavanta iti | [dehāḥ] nirupākhyatākāle sthūla-vināśa-yoginaḥ tad-anyathānupapatter eva
ca vināśinaḥ, pratikṣaṇamavasthāntarabhāginaḥ | yaduktam — 'ante purāṇatām drṣṭavā
pratikṣaṇaṃ navatvahāniranumīyate' iti | munināpi — 'kalānām prthag-arthānām
pratibhedaḥ kṣaṇe kṣaṇe |
vartate sarvabhāveṣu saukṣmyāttu na vibhāvyate' || iti | prthag-arthānām iti prthag-artha-
kriyākāritvād iti yāvat | dehā antavantaḥ vināśinaś ca | ātmā tu nityaḥ yato'prameyaḥ |
prameyasya tu jaḍasya pariṇāmitvam; na tu ajaḍasya cidekarūpasya, svabhāvāntarāyogāt |
evaṃ dehā nityamantavanta iti śocitumaśakyāḥ | ātmā nityamavināśī, tena na śocanārhaḥ |
tantreṇa ayam ekaḥ kṛtya-pratyayo dvayor arthayor muninā darśitaḥ 'asocyān' iti || 19 ||

У момент, який неможливо описати, тіла знищуються внаслідок невникнення нічого іншого, з'єданого із загиблою плоттю. Адже [тіла] набувають нового стану кожної миті. Отже, висновок про те, що новітність втрачається з кожною миттю, [виникає] під час розгляду старіння зблизька¹⁹. Також і В'яса²⁰ вказує на це: «Кожної наступної миті у всіх сутностях відбувається розподіл їх фрагментів, але це не сприймається та не розрізняється [нами] через те, що процеси ці дуже тонкі». Тож слід розуміти, що тіла минуці на підставі того, що цим [моментом²¹] притаманні різноманітні функції. Натомість *атман* є вічним, тому що він безмірний. Матерія, яку можна вимірювати – мінлива. У нематеріального, що його природою є свідомість, такої мінливості немає, оскільки воно не пов'язане з іншою природою. Тож тіла завжди тимчасові й неможливо шкодувати за ними. Атман, навпаки, завжди нетлінний, і жаліти за ним не слід. Тому вираз [зі шлоки 12] «**жаліти не слід**» має два об'єкти: [немає сенсу шкодувати за тілом, бо ж воно все одно руйнується кожної миті, і не слід мати жаль за *атманом*, оскільки він є вічним].

20

*yaḥ enam vetti hantāraṃ yaḥ ca enam manyate hatam |
ubhau tau na vijānīto nāyaṃ hanti na hanyate || 20 ||*²²

Той, хто вважає його вбивцею, той, кому він здається вбитим,
– обидва вони не знають, що він не може ані вбивати, ані гинути.

Коментар до шлоки 20

*ya enam iti | enam ātmānaṃ dehaṃ ca yaḥ hantāraṃ hataṃ ca vetti tasya ajñānam | ata eva
sa baddhaḥ ||20|| etad eva sphuṭayati*

У слова «**його**» [два тлумачення]: «*атман*» і «тіло». Той, хто вважає **його**, тобто і *атмана*, і тіло, відповідно вбивцею та вбитим, – не володіє знанням. Тому він є обмеженим. Це роз'яснено таким чином:

¹⁹ Розуміння руйнування миттєвостей властиве буддизму, тож полеміка тут саме з буддизмом.

²⁰ Автор «Мокша-дгарми».

²¹ *kala*.

²² Цитування «Катха-упанішади» 1.2.19:

*hantā cen manyate hantaṃ hataś cen manyate hatam |
ubhau tau na vijānīto nāyaṃ hanti na hanyate || KU 1.2.19 ||*

Якщо вбивця думає, що [він] вбиває, і якщо вбитий думає, що [він] вбитий, — обидва вони не знають: цей [Атман] не вбиває і не гине.

21

*na jāyate mriyate vā kadācin na ayaṁ bhūtvā bhavitā vā na bhūyaḥ |
ajo nityaḥ śāśvato 'yaṁ purāṇaḥ na hanyate hanyamāne śarīre || 21 ||*²³

Ніколи не народжується він та не вмирає.
Не буде так, що, з'явившись, він не існуватиме колись.
Він безмежний, нескінченний, вічний та прадавній,
тому й не гине в загиблому тілі.

Коментар до шлоки 21

*na jāyate iti | na ayaṁ bhūtvā iti | ayaṁ ātmā na na bhūtvā bhavitā, api tu bhūtvā eva |
ataḥ na jāyate, na ca mriyate; yataḥ bhūtvā na na bhavitā, api tu bhavitā eva || 21 ||*

У цій фразі заперечуються обидві частини. Слово «з'явившись» не є правильним, оскільки *атман* був завжди, в цьому сенсі він не народжується. Фраза «не існуватиме колись» не є правильною, оскільки *атман* буде завжди, в цьому сенсі він не вмирає.

22

*vedāvināśīnaṁ nityaṁ ya enam ayaṁ avyayaṁ |
kathaṁ sa puruṣaḥ pārtha hanyate hanti vā katham || 22 ||*

Той, що здатен досягнути [*атман*] як нетлінне, постійне,
ненароджене та довічне, чи може він вбивати або бути вбитим?

Коментар до 22 шлоки

*veda iti | ya enam ātmānaṁ prabuddhatvāt jñānāti 'sa na hanti na sa hanyate' iti tasya
kathaṁ bandhaḥ || 22 ||*

Якщо хтось унаслідок пробудження досягнув, що *атман* не може вбивати і гинути, чи може щось стати його тенетами?

23

vāsāṁsi jīrṇāni yathā viḥāya navāni grhṇāti naro 'parāṇi |

²³ Цитування «Катха-упанішади» 1.2.18:

*na jāyate mriyate vā vipaścin nāyaṁ kutaścin na babhūva kaścit |
ajo nityaḥ śāśvato 'yaṁ purāṇo na hanyate hanyamāne śarīre ||*

Мудрий [Атман] не народжується і не вмирає; він не постав нізвідки, і ніщо не постало з нього. Ненароджений, вічний, постійний, споконвічний — він не гине, коли гине тіло.

tathā śarīrāṇi viḥāya jīrṇānyanyāni saṃyāti navāni dehī || 23 ||

Немов людина, що лишає старе вбрання та вбирається в нове,
так само й [атман] залишає старі тіла та входить у нові.

Коментар до шлоки 23

*vāsāṃsi iti | yathā vastrācchāditaḥ tad-vastra-nāśe samucita-vastra-antarāvṛtaḥ na
vinaśyati?, evam ātmā dehāntarāvṛtaḥ | 23||*

Неначе людина, що вдягнулась у нове вбрання, не вмирає після руйнування попереднього, так само [не гине] атман, що вбирається у нові тіла.

24-26

*nainaṃ chindanti śastrāṇi nainaṃ dahati pāvakaḥ |
na cainaṃ kledayantyāpo na śoṣayati mārutaḥ || 24 ||
acchedyo'yamadāḥyo'yamakledyo'śoṣya eva ca |
nityaḥ sarvagataḥ sthāṇuracalo'yam sanātanaḥ || 25 ||
avyakto'yamacintyo'yamavikāryo'yamucyate |
tasmād evaṃ viditvainaṃ nānuśocitumarhasi || 26 ||*

Не ріжуть його мечі, не спалює вогонь,
не затоплюють води та не висушує вітер.

Його неможливо розрізати, спалити, залити або висушити.

Він є постійним, всепроникним, сталим, непорушним та вічним.

Він – неявний, незбагнений і незмінний.

Осягнувши його саме таким, ти не зможеш за ним шкодувати!

Коментар до шлок 24-26

*nainamityādi | nāśya nāśa-kāraṇaṃ śastrādi kiṃcit-karam | cid-ekasvabhāvasya
anāśritasya niraṃśasya svatantrasya svabhāvāntarāpattyāśraya-vināśāvayavavibhāga
virodhi-prādurbhāvādi-krameṇa nāśayitum aśakyatvāt | na ca dehāntara-gamanam asya
apūrvam, dehānvito'pi satataṃ dehāntaraṃ gacchati, tena sambadhyate ityārthaḥ | dehasya
kṣaṇa-mātrām apyanaṣṭhāyitvāt | evaṃ-bhūtaṃ viditvā enam ātmānaṃ śocitum nārhasi ||
24-26 ||*

Не існує такої зброї, яка б могла знищити цей [атман] або ж завдати йому шкоди, оскільки неможливо змінити те, що його єдиною природою є свідомість (cid-ekasvabhāvasya). Неможливо зруйнувати опору того, хто ні на що не спирається,

розділити на частини того, чиї частини невід'ємні одна від іншої, а також неможливо стати ворогом для того, хто залежить лише від себе. Його рух до іншого тіла не є первинним. Наділений тілом, постійно поєднується з ним наново, з тієї причини, що тіло не буває незмінним жодної миті. Пізнавши все це, ти не маєш жаліти за ним.

27

*atha vā enaṃ nitya-jātaṃ nityaṃ vā manyase mṛtaṃ |
tathāpi tvaṃ mahābāhaḥ na enaṃ śocitaṃ arhasi || 27 ||*

– Навіть якщо ти вважаєш *атмана* таким,
що постійно народжується і вмирає,
то все одно нема за чим жаліти, о, Великорукий!

Коментар до шлоки 27

atha vainamiti | athāpyenaṃ dehaṃ manyase nityajātaṃ pravāhasyāvināśāt; tathāpi na śocyatā | kṣaṇika prakriyayā vā nitya-vināśinam ; tathāpi kā śocyatā ? evaṃ yadyātmanaḥ tat tad-deha-yoga-viyogābhyāṃ nityajātataṃ nityamṛtatvaṃ vā manyase, tathāpi sarvathā śocanaṃ prāmāṇikānāmayuktaṃ || 27 || na ca etad anyathā nitya-anityatvaṃ upapattimat | yataḥ

Якщо вважати, що тіло постійно виникає [кожної миті] внаслідок того, що течія [п'яти скандх²⁴] не має знищення, – то немає про що шкодувати.

Або якщо думати, що тіло постійно знищується за доктриною щомиттєвого перескладання світу, – за чим і тоді жаліти? Якщо ж вважати *атмана* тим, що постійно народжується і гине, коли з'єднується та роз'єднується з різними тілами, – то й у цьому разі нема жодних підстав, щоб жаліти. Також не варто шкодувати й із тієї причини, що довести вічність [*атмана*] та минуцність [тіла] неможливо, оскільки:

28

*jātasya hi dhruvo mṛtyuḥ dhruvaṃ janma mṛtasya ca |
tasmādaparihārye'rthe na tvaṃ śocitaṃ arhasi || 28 ||*

Незаперечною є смерть народженого

²⁴ Тут Абгінавагупта коментує до концепції потоку п'яти *скандх* у буддизмі, що викладає Васубандха у *Abhidharmakośa-bhāṣya*. Дуже стисло, *скандхи* – це прошарки, що з їх течії кожної миті (*кшаніки*) складається особистість людини, а саме: 1. *kāya* або *deha* – тіло; 2. *vedana* – відчуття (приємні, неприємні та нейтральні для кожного з 6 органів чуття); 3. *saṃjñā* – сприйняття; 4. *saṃskāra* – імпульси до дій та мислення; 5. *viññāna* – усвідомлення.

та незаперечним є народження померлого.
Отже, не варто шкодувати за тим, що неминуче!

Коментар до шлоки 28

*jātasyeti | janmanaḥ anantaraṁ nāśaḥ, nāśādanantaraṁ janmeti cakravadaḥ
janmamaraṇasantāna iti kiṁ parimāṇaṁ śocyatām' iti || 28 || api ca*

Смерть наслідуює народження, народження наслідуює смерть. Їх послідовність подібна до колеса, за чим тут жаліти?

29

*avyaktādīni bhūtāni vyaktamadyāni bhārata |
avyakta-nidhanānyeva tatra kā paridevanā || 29 ||*

Не видно початку живих істот та не видно їхнього кінця,
проявленим є лише стан між ними.

Хіба ж буде користь від страждання за цим [станом], о, Бгарато?

Коментар до шлоки 29

*avyaktādīnīti | nityāḥ santu anityā vā; yastāvadasya śocakastaṁ pratyēṣa ādāvavyaktaḥ
ante cāvyaktaḥ | madhye tasya vyaktatā vikāraḥ' iti | pratyuta vikāre śocanīyaṁ, na
svabhāve | kiṁ ca yat tan-mūla-kāraṇaṁ kiñcid-abhimataṁ tad eva yathā-kramaṁ vicitra-
svabhāvatayā svātma-madhye darśitata tad-ananta sṛṣṭi-sthiti-saṁhṛti-vaicityaṁ nityam eva
| tathāsvabhāve'pi kāśya śocyatā || 29 || evaṁvidhaṁ ca*

[Незважаючи на те] чи є атман постійним, або не постійним [таким, що виникає щомиті], для того, хто сумує за ним, не явлено початку атмана і не буде явлено його закінчення. Для нього проявлений лише той стан атмана, який існує посередині. Що гідно жалю, то це сама варіативність, а не власна природа. Незважаючи на те, що є його початковою причиною, постійною є трансформація станів його власної природи, а саме — створення, підтримування та руйнування. Тож про який жаль може йти мова у контексті подібної власної природи [частиною якої є руйнування]?

30

*āścaryavat paśyati kaścid enam āścaryavad vadati tathainamanyāḥ |
āścaryavac cainamanyāḥ śṛṇoti śrutvāpy enam veda na caiva kaścit || 30 ||*

Немов на диво дехто дивиться на нього,

наче про диво деякі про нього розмовляють,
ніби про диво інші про нього чують...
Проте навіть почувши, ніхто не пізнає його.

Коментар до шлоки 30

*āścaryava diti | nanu yady evam ayam ātmā avināśī, kim iti sarveṇa tathaiva
nopalabhyate ? yataḥ adbhutavat kaścīd eva paśyati ; śrutvāpi enaṁ na kaścit veti na
jānāti || 30 ||*

Якщо *атмана* неможливо знищити, то чому ж ніхто не може його пізнати, чи не так?
Коли хтось дивиться на нього, як на дивовижу, навіть, коли почує про нього, то його
не знає, тобто не пізнає.

31

*dehī nityam avadhyo'yaṁ dehe sarvasya bhārata |
tasmāt sarvāṇi bhūtāni na tvaṁ śocitum arhasi || 31 ||*

Бгарато! *Атман* є вічним і незгубним у кожному тілі.
Ось чому тобі не гоже жаліти за будь-якою живою істотою.

Коментар до шлоки 31

dehīti | ato nityam ātmano'vināśitvam || 31 ||

З тої причини, що незнищенність *атмана* є незмінною.

32

*svadharmatāpi cāvekṣya na vikampitumarhasi |
dharmyāddhi yuddhācchreya'nyat kṣatriyasya na vidyate || 32 ||*

Тобі не личить тріпотіти, побачивши власну *дгарму*.
Бо немає кращого для кшатрія, ніж битва за *дгармою*.

Коментар до шлоки 32

svadharmam iti | svadharmaśya ca anapahāryatvāt yuddhaviṣayaḥ kampo na yuktaḥ || 32 ||

Тремтіння з приводу битви не має місця, оскільки неможливо відкинути власну
дгарму.

33

*yad-ṛcchayā coparannaṃ svargadvāramāpāvṛtam |
sukhyo 'nye kṣatriyāḥ pārtha labhante yuddhamīdṛśam || 33 ||*

Небесна брама, о, Партхо, відчиняється волею випадку.

Тож щасливі ті кшатрії, що отримали таку битву.

Коментар до шлоки 33

*yacchyeti | anye'pi ye kāmamayāḥ kṣatriyāḥ tairapīdṛśam yuddhaṃ svargahetutvāt na
tyājyam | kiṃ punaryasya īdṛśam jñānamupadiṣṭam iti tātparyam | na punaḥ
svargaparyavasāyī ślokaḥ || 33||*

Навіть ті *кшатрії*, що наповнені жагою, не мають уникати такого бою, що веде до небес. Що вже й казати про того, хто має настанови істинного знання. Те, чого ти так боїшся, коли відвертаєшся від битви, саме те й повернеться до тебе, розгалужене стократ. [Так відповівши, Володар] мовив:

34-38

*atha cet tvam imaṃ dharmyaṃ saṃgrāmaṃ na kariṣyasi |
tataḥ svadharmam kīrtiṃ ca hitvā pāpamavāpsyasi || 34 ||
akīrtiṃ cāpi bhūtāni kathayiṣyanti te 'vyayām |
saṃbhāvitasya cākīrtirmaraṇādatiricyate || 35 ||
bhayādraṇāduparataṃ maṃsyante tvāṃ mahārathāḥ |
eṣāṃ ca tvam bahumato bhūtvā yāsyasi lāghavam || 36 ||
avācyavādāṃśca bahūn vadiṣyanti tavāhitāḥ |
nindantastava sāmartyaṃ tato duḥkhataṃ nu kim || 37 ||
hato vā prāpsyasi svargaṃ jivā vā bhokṣyase mahīm |
tasmāduttiṣṭha kaunteya yuddhāya kṛtaniścayaḥ || 38 ||*

Як не вступиш до гідної битви, ти полишиш обов'язок й славу,
а набудеш тільки лиш лиха.

Завжди будуть казати про цю твою знеславленість.

Для того ж, хто відчув пошану, є гіршою за смерть безславність.

Великі воїни подумують про тебе, що ти залишив битву через страх.

Ті, хто раніше шанував тебе, вважатимуть тебе нікчемним.

Ганьбою тебе покриють вороги та звинуватять у безсиллі.

Що завдасть тобі більшої муки?

Чи досягнеш небес, як загинеш,
чи станеш великим князем, якщо переможеш.
Тож, Каунтее, підіймайся, зважившись на битву!

Коментар до шлок 34-38

*atha cetyādi | ślokaṇṣakamidam abhyupagamyavādarūpamucyate 'yadi laukikena
vyavahāreṇāste bhavān tathāpyavaśyānuṣṭheyametat' || 34-38 ||*

Ці п'ять шлок можна переказати так: «Навіть якщо б ти, Арджуно, жив звичайним повсякденним життям, тобі б усе одно довелося встати до бою».

39

*sukhaduḥkhe same kṛtvā lābhālābhau jayājayau |
tato yuddhāya yujyasva naivam pāpamavāpsyasi || 39 ||*

Коли щастя та нещастя, набуття та втрата,
перемога та поразка стануть рівними для тебе, тоді вступай до бійки.
Так не набудеш лиха.

Коментар до шлоки 39

*sukhaduḥkhe iti | tava tu svadharmaṭayaiva karmāṇi kurvato na kadācit pāpasambandhaḥ ||
39 ||*

Вчиняти дії за своєю *дхармою* (*svadharma*) ніколи не буде помилкою.

40

*eṣā te'bhihitā sāmṁkhye buddhir yoge yathā śṛṇu |
buddhayā yukto yayā pārtha karmabandhaṁ prahāsyasi || 40 ||*

Такою є мудрість [з точки зору] Санкх'ї. Послухай про мудрість [з точки зору] Йоги²⁵.
Поеднавшись із мудрістю якої, позбавишся оков діяння.

Коментар до шлоки 40

*eṣā ta iti | eṣā ca tava sāmṁkhye samyag-jñāne buddhir-niścayātmikā uktā | eṣaiva ca yathā
yoge karma-kauśalāya ucyate tathaiva śṛṇu; yayā buddhayā karmaṇāṁ bandhakatvaṁ
tyakṣyasi | na hi karmāṇi svayaṁ badhnanti, jaḍatvāt | ataḥ svayaṁ ātmā karmabhiḥ
vāsana-ātmakaiḥ ātmānaṁ badhnāti ||*

²⁵ Йога з великої літери в сенсі філософської системи.

Отже, тобі була розказана мудрість природою якої є впевненість у контексті належного знання Санкх'ї (*sāṃkhyā*). Послухай же про мудрість (*buddhir*) [у контексті] Йоги, а саме про ту, яка згадується як успіх у діях (*karma-kauśala*). Наділений цією мудрістю (*buddhaya*), о, Партхо, ти будеш вільним від обмеження діями. Оскільки дії не мають свідомості (*jaḍatvāt*), вони не обмежують (*na badhnanti*) самі собою. Атман сам пов'язує себе з діями, чия сутність – враження [минулого досвіду].

41

*nehātikramanāśo'sti pratyavāyo na vidyate |
svalpam apyasya dharmasya trāyate mahato bhayāt || 41 ||*

В цій [мудрості] не існує хибної смерті або [цілковитого] знищення.
Найменша частка знання цієї [йоги] захищає від великого страху.

Коментар до шлоки 41

*neheti | iha asyām buddhau atikrameṇa aparādhena pramādena nāśo na bhavati,
pramādasyābhāvāt | yathā ca parimitena śrīkhaṇḍakaṇena jvālāyamāno'pi tailakaṭāhaḥ
sadyaḥ śtībhavati, evaṃ anayā svalpayāpi yogabuddhyā mahābhayaṃ saṃsārārūpaṃ
vinaśyati || 41 ||
na caiṣā buddhir apūrvānīyate | kiṃ tarhi ?*

Тут, а саме **в цій мудрості, не існує загибелі** через провину, тобто помилку чи недбалість, оскільки [в цьому стані] недбалості немає. Неначе дрібка сандалу, що вмить охолоджує цілий чавун з киплячою олією, так само навіть найменша частинка мудрості йоги руйнує великий жах, що його суть – сансара (*saṃsāra*).
Однак це знання [йоги] не наводиться як унікальне (*apūrva*), чому так?

42

*vyavasāyātmikā buddhir ekaiva kurunandana |
bahuśākhā hy anantāśca buddhayo 'vyavasāyinām || 42 ||*

О, нащадку Куру! Єдиною є та мудрість, що природа її – рішучість.
Натомість безкінечні та гіллясті роздуми нерішучих.

Коментар до шлоки 42

*vyavasāyātmiketi | vyavasāyātmikā sarvasyaikaiva 'sahajā dhīḥ niścetavyavaśāt tu bahutvaṃ
gacchati || 42 || tathāca -*

Розум кожної [людини] **єдиний за своєю природою** (*vyavasāyātmikā*), та схильний до множинності через прагнення визначеності.

43-45

*yām imām puspitām vācam pravadanty avipaścitaḥ |
veda-vāda-parāḥ pārtha nānyadastīti vādinaḥ || 43 ||
kāmatmānaḥ svargaparāḥ janma-karma-phalepsavaḥ |
kriyā-viśeṣa-bahulā bhogaiśvarya-gatīḥ prati || 44 ||
bhogaiśvarya-prasaktānām tayāpahṛta-cetasām |
vyavasāyātmikā buddhiḥ samādhau na vidhīyate || 45 ||*

Немудрі виголошують таку квітчасту промову:

«Нічого вищого за слова Вед немає».

Жага є їхньою природою, бо мають вони за вище [досягнути] неба,
та [нового] народження як бажаного плоду своїх дій.

Вони здійснюють безліч ритуалів заради отримання насолоди та влади.

[Навіть] рішуча мудрість не встановлюється в *самадгі*²⁶ у тих,
чия свідомість захоплена такою [промовою],
оскільки жадають вони втіх та влади.

Коментар до шлок 43-45

*yām imām ityādi | ye kāmābhilāṣiṇaḥ te svayametām vācam vedātmikām puspitām
bhaviṣyat svarga-phalena vyāptām vadanti | ata eva janmataḥ karmaiva phalam icchanti te
avipaścitaḥ | te ca tayaiva svayam kalpitayā vedavācā apahṛtacittāḥ vyavasāya buddhi-
yuktā api na samādhi-yogyāḥ, tatra phala-niścayavāt | iti ślokaḥ | 43-45 ||*

Ті, що наповнені бажаннями, проголошують квітчасті промови про небеса, які чекають на них у майбутньому. Сутністю цих промов є Веди. Саме тому ці немудрі бажують набути плодів у вигляді сприятливого переродження за допомогою ритуалів. Хоча їхня свідомість була понесена такими словами Вед, які були ними ж і нафантазовані. Тож навіть коли вони спрямовані рішучою мудрістю, стан *самадгі* для них є неможливим, бо вони зафіксовані на плодах. Таким є сенс попередніх шлок.

46

traiguṇyaviṣayā vedā nistraiguṇyo bhavārjuna |

²⁶ Тобто в одному з медитативних станів.

nirdvandvo nityasattvastho niryogakṣema ātmavān || 46 ||

Об'єктом Вед є три властивості²⁷.

Тож, Арджуно, звільнись від [цих] трьох властивостей, а тож і від двоїстості

та перебувай постійно в істинному стані²⁸,

не переймаючись [щодо інших] володінь, володій собою.

Коментар до шлоки 46

*traiguṇyeti | vedāstraiguṇyena karaṇena viśeṣeṇa sinvanti badhnanti na tu [svayaṁ]
bandhakā ; yasmāt sukhaduḥkhamohabuddhyā karmāṇi vaidikāni kriyamāṇāni bandhakāni,
ataḥ traiguṇyaṁ kāma- rūpaṁ tyājyaṁ | yadi tu vedadūṣaṇaparametadabhaviṣyat prakṛtaṁ
yuddha-karaṇaṁ vyaghaṭiṣyata, vedādanyasya svadharmaniścāyakatvābhāvāt | yeṣāṁ tu
phalābhilāṣo vikalitaḥ teṣāṁ na vedāḥ bandhakāḥ || 46 || yato vedāḥ paraṁ teṣāṁ
samyagjñānopayoginaḥ ata evāha*

Веди зв'язують [постулатом] трьох властивостей (*guṇa*), при цьому самі собою вони не обмежують. Сковує виконання тих ведійських ритуалів, яке відбувається [у стані] одержимості стражданням або [жадання] щастя. Слід залишити [не самі Веди], а [тільки ту концепцію] трьох властивостей, природою якої є жадання. Якби метою цієї шлоки була дискредитація Вед, тоді битва як інструмент не мала б сенсу, оскільки уявлення про *дгарму* започатковане саме у Ведах. Проте вони не обмежують того, чим бажання плоду вичерпане. Оскільки Веди корисні для [здобуття] найвищого знання, тому в [наступній] шлоці сказано:

47

*yāvānārtha udapāne sarvataḥ saṁplutodake |
tāvān sarveṣu vedeṣu brāhmaṇasya vijānataḥ || 47 ||*

Якою є користь від колодязя, коли всюди течуть води,

такою ж є й користь від Вед для обізнаного *брагмана*.

Коментар до шлоки 47

*yāvāniti | yasya svadharmamātre jñāne vā prādhānyaṁ [tasya] parimitād api vedabhāṣitāt
kāryaṁ [sampadyate] || 47 || ataśca-*

²⁷ *guṇa*, а саме *саттва*, *радžas* і *тамас*. Термін пояснюємо в післямові.

²⁸ *sattva*.

Навіть обмежені слова Вед можуть принести користь (*kāryam*) тому, для кого головним є пізнання або власна *дгарма*.

48

karmaṇyevādhikāras te mā phaleṣu kadācana |
mā karmaphalaheturbhūrmā te saṃgo'stvakarmani || 48 ||

Тобі підвладні дії, а не плоди.
 Тож хай плоди не будуть причиною твоїх дій.
 [Також] не прив'язуйся й до бездіяльності!

Коментар до шлоки 48

nanu karmaṇīti | karmamātre tvaṃ vyāpṛto bhava, na tu karmaphaleṣu | karmaṇi kṛte
nāntarīyakatayaiva phalamāpataīti maivam | tava hi yadi tvaṃ phalakāmanākāluṣyavyāpto
bhavasi tadā karmaṇām phalaṃ prati hetutvam | yat aprārthyamānaṃ phalaṃ tat jñānaṃ
nānicchostat iti | karmābhāvena yaḥ saṃgaḥ sa eva gāḍha-graharūpo mithyā-jñāna-
svarūpaḥ iti tyājya eva || 48 || kiṃ tarhi —

До слів «**тобі підвладні дії**» (*karmaṇi eva adbhikāras te*), виникає заперечення: чи не так, що при виконанні дії, плід з'являється неминуче, як те, що їй властиве? Ні, це не так. Якщо жага плодів затьмарює твій розум, тоді саме результат стає мотивом діяння. Той же, хто не прагне плодів, набуде істинне знання як плід [дії]. Проте це неможливе для того, хто не хоче [діяти]. Прив'язаність до недіяльності є хибним знанням, що за своєю природою є сильним захопленням. Тож бездіяльність слід відкинути, що ж тоді?

49

yogas-thaḥ kuru karmāṇi saṃgaṃ tyaktvā dhanañjaya |
siddhy-asiddhyoḥ samo bhūtvā samatvaṃ yoga ucyate || 49 ||

О, Дгананджає! Виконуй дії перебуваючи в йозі, залишивши прив'язаність.
 Однакове ставлення до успіху й до невдачі —
 це рівність, що називають йогою.

Коментар до шлоки 49

yogastha iti | yoge sthitvā karmāṇi kuru | sāmyaṃ ca yogaḥ || 49 ||

Дій у стані йоги, йога ж – це рівність.

50

*yasya sarve samāraṁbhā-nirāśīr-bandhanāstviha |
tyāge yasya hutaṁ sarvaṁ sa tyāgī sa ca buddhimān || 50 ||*

Саме той володіє зреченням, чиї усі починання
не залежать від бажань і сподівань, та чия повна жертва – у зреченні.

Коментар до шлоки 50

*yasya sarva iti | yasya sarve vyāpārāḥ āśīrūpeṇa bandhanena na yuktāḥ | abhilāṣo hi
bandhakaḥ||*

[Мова про того], чиї дії не зумовлені сподіваннями, бо палке бажання є оковами.

51

*dūreṇa hyavaraṁ karma buddhi-yogād dhanañjaya |
buddhau śaraṇamanviccha kṛpāṇāḥ phalahetavaḥ || 51 ||*

Метод мудрості віддаляє ниці дії. Тому, Дгананджає,
шукай прихисток саме в мудрості.
Ницими є ті, чий мотив дій — плоди.

Коментар до шлоки 51

*dūreṇa hīti | buddhi-yogātkila hetoḥ avaraṁ duṣṭa-phala-yuktaṁ riktaṁ karma dūrībhavati
| ataḥ tādṛśyāṁ buddhau śaraṇam anivaccha prārthayasva, yena sā buddhiḥ labhyate ||51 ||*

Пустою є та дія, що спрямована на ниці плоди. [Її вплив] зменшується за рахунок методу мудрості (*buddhi-yoga*). Ось чому слід шукати прихистку саме в тому знанні, яким набувається така мудрість.

52

*buddhi-yukto jahātīme ubhe sukṛtaduṣkṛte |
tasmād yogāya yujyasva yogaḥ karmasu kauśalam || 52 ||*

Той, хто керується такою мудрістю, залишає одне й інше:
і добродіє, і злості. Тому зосереджуйся заради [стану] йоги,
[бо] йога – це майстерність у діях.

Коментар до шлоки 52

*buddhi-yukta iti | ubhe iti paras-paravyabhicāraṃ darśayati | tasmād yogāyeti | yathā hi
sukṛta-duṣkṛte naśyataḥ, tathākaraṇam eva paramaṃ kauśalam iti bhāvaḥ || 52 ||*

Що ж до обох, [добрих та дурних дій], автор підкреслює їх протиставлення. Саме руйнування такого [протиставлення] **добродесного** (*sukṛta*) та **злого** (*duṣkṛta*) є найвищою **майстерністю** (*kauśala*). Такою є суть цієї шлоки.

53

*karmajaṃ buddhi-yuktā hi phalaṃ tyaktvā manīṣiṇaḥ |
janma-bandha-vinirmuktāḥ padaṃ gacchanty anāmayam || 53 ||*

Ось чому ті, кого спрямовує розум,
залишають плоди, народжені діями.
Звільнившись від пут народжень,
набувають вони остаточного звільнення.

Коментар до шлоки 53

*karmajaṃ iti | yoga-buddhi-yuktāḥ karmaṇāṃ phalaṃ tyaktvā janma-bandhaṃ tyajanti
brahma-sattām āpnuvanti || 53 ||*

Наділені мудрістю йоги (*yoga-buddhi-yuktā*), полишивши плоди дій, разом із тим полишають обмеження народженнями, тобто набувають буття в Брагмані (*brahma-sattām*).

54-55

*yadā te moha-kalilaṃ buddhir vyatitariṣyati |
tadā gantāsi nirvedaṃ śrotavyasya śrutasya ca || 54 ||
śruti-vipratipannā te yadā sthāsyati niścītā |
samādhāv acalā buddhis tadā yogam avāpsyasi || 55 ||*

Коли твій розум подолає пастки ілюзій,
саме тоді ти неупередженості досягнеш щодо знання,
набутого вже, та того, що маєш ще здобути.
Коли твій збентежений Ведами розум стане рішучим,
стало [утвердившись] в *самадгі*, тоді набудеш [стану] йоги.

Коментар до шлок 54 – 55

*yadā te iti | śrutīti | tatra ca yoga-buddhi-prāptyavasare tava sphuṭam evedam abhijñānam
śrotavyasya śrutasya abhilaṣyamāṇasya ca āgamasya ubhayasyāpi nirveda-bhāvatvam |
anena ced amuktam — avidyāpada-nipatita-pramātranugrāhaka-śāstra-śravaṇa-saṃskāra-
vipralambha-mahimā ayam yat tavāsthāne kulakṣayādidoṣadarśanam | tattū tathāśāsana
bahumānavigalane vigaliṣyati iti || 54-55 ||*

У момент [самадгі], тобто коли розум (*buddhi*) набуває [стану] йоги, в тебе виникає ясне розуміння стосовно обох — почутого, тобто вже вивченого, та того, що ти почуєш, тобто бажаєш пізнати. Це і є стан неупередженості (*nirveda-bhāvatvam*).

Щодо [стану] незвільнення — упередження ж (*saṃskāra*), що сформоване прочитаним у наукових трактатах, а саме – перевага авторитетної [думки] у стані незнання, має силу омани. Такою оманою і є твій погляд на знищення роду та інші [наслідки битви] як на злочин. Це упередження зникне, якщо зруйнувати авторитет відповідного вчення.

56

arjuna uvāca —

*sthita-prajñasya kā bhāṣā samādhi-sthasya keśava |
sthira-dhīḥ kiṃ prabhāṣeta kim āsīta vrajeca ca kim || 56 ||*

Арджуна спитав:

О Крішно! Чому [йогіна], що перебуває в самадгі,
називають «той, чия мудрість є стійкою»?

В якому сенсі його так називають? Що він практикує?

Чого набуває [внаслідок практики]?

Коментар до шлоки 56

*‘yadā sthāsyati buddhiḥ’ iti anena vacasā samādhi-sthasya yoginaḥ yaḥ sthita-prajña-
śabdaḥ tatra vācakaḥ uktaḥ tasya kā bhāṣā, kiṃ pravṛtti-nimittam? bhāṣyate yena nimittena
śabdaiḥ arthaḥ iti kṛtvā | yoginaḥ sthita-prajña-śabdaḥ kiṃ rūḍhyā vācakaḥ, anvarthatayā
vā? iti ekaḥ praśnaḥ | yady api rūḍhau śaṅkaiva nāsti; tathāpi anvarthatām labdhām api
svarūpa-lakṣaṇa-nimitta-nirūpanena sphuṭikartum eṣa praśnaḥ | sthira-dhīr iti śabda-
padārthaka artha-padārthakaś ca | tatra sthira-dhī-śabdaḥ kiṃ prayoga-lakṣaṇam
evārtham āha, āho tapasvinam api? iti dvitīyaḥ praśnaḥ | sa ca sthira-dhīr yogī kim āsīta*

kim abhyaset, kvāsyā stheyam syāt? iti tṛtīyaḥ | abhyasyaṁś ca kim āpnuyāt iti caturthaḥ | etad eva praśna-catuṣṭayaṁ krameṇa nirṇīyate bhagavatā || 56 ||

В цій шлоці, **той, чия мудрість є стійкою** – визначення йогіна, що перебуває в *самадгі*. Чому автор використовує саме цю назву? Чи термін *sthita-prajña*, що позначає йогіна вказується у своєму лексичному значенні (*rūḍhyā*) або етимологічному (*anvarthatayā*)? Таким є перше питання шлоки. Навіть, якщо відносно лексичного значення (*rūḍhau*) не виникає сумніву; проте, питання стосовно етимологічного значення (*anvarthatā*) [поставлене] для того, щоб прояснити (*sphuṭīkartum*) [термін] через визначення його природи, характеристик і форми.

[Термін] **той, чия мудрість є стійкою** (*sthira-dhī*), має форму (*śabda-padārthaka*) і значення (*artha-padārthaka*). Чи мається тут на увазі дослівне значення терміна — *той, чия мудрість є стійкою*, чи переносне – *аскет*? Таким є друге питання.

Як сидить (*āsīta*) *той* йогін, *чия мудрість є стійкою*, тобто як він **практикує** та де він має перебувати? Таким є третє питання. Чого він набуває унаслідок практики? Таким є четверте питання. Поступово Володар відповість на ці чотири питання²⁹:

57

*śrībhagavān uvāca —
prajahāti yadā kāmān sarvān pārtha manogatān |
ātmanyevātmanā tuṣṭaḥ sthita-prajñastadocyate || 57 ||*

Володар відповів:

Той, хто відкинув усі жадання, породжені розумом.
Коли в собі самому перебуває він, і втішений собою,
тоді він зветься тим, чия мудрість є стійкою.

Коментар до шлоки 57

*prajahātīti | sthitā rūḍhā prajñā yasya | rūḍhiḥ ca nityam ātma-rūḍhitve sati viśaya-vikṣepa-
kṛtasya kāma-rūpasya bhramasya nivṛttatvāt yogino, yaḥ sthita-prajña-śabdaḥ anvarthaḥ,
sa ca itthaṁ yuktaḥ ity ekaḥ praśno nirṇītaḥ || 57 ||*

Той, чия мудрість стійка – це той, у кому мудрість утверджена. Утвердженість — це коли у йогіна, внаслідок винищення (*nivṛttatvāt*) омани (*bhrama*) у формі жадань, які з'являються через розсіяність на зовнішні об'єкти, виникає постійний зріст [мудрості]

²⁹ Відповіді в шлоках: 57, 62, 72, 74.

із себе. Таким є морфологічне значення виразу **той, чия мудрість є стійкою**, і саме так слід розуміти зосередженого (*yukta*). Так вирішується перше питання.

58

*duḥkheṣv anudvignamanāḥ sukheṣu vigatasprhaḥ |
vītarāgabhayakrodhaḥ sthiradhīr munir ucyate || 58 ||*

Того, чий розум не бентежать страждання та прагнення щастя,
хто полишив страх, гнів і прив'язаність,
саме його називають «мудрець», або «той, чия мудрість стійка»³⁰.

Коментар до шлоки 58

*duḥkheṣviti | sukhaduḥkhaḥyoryasya rāgadveṣarahitāvr̥ttiḥ sa munir eva sthitaprajñāḥ
nānyaḥ || 58 || yuktaṃ caitat yataḥ*

Мудрець (*muṇi*) – це той, чия мудрість позбавлена прив'язаності або відрази як до задоволення, так і до страждання. І це правильно, оскільки:

59

*yaḥ sarvatrānabhisnehas tat-tat--prāpya śubhāśubham |
nābhinandati na dveṣti tasya prajñā pratiṣṭhitā || 59 ||*

Стає стійкою мудрість того, хто залишається неупередженим,
хто не захоплюється і не цурається,
пізнавши те чи інше як приємне або неприємне.

Коментар до шлоки 59

yaḥ sarvatreti | śubhāśubha-prāptau tasyāhlādatāpau na bhavataḥ || 59 ||

У нього не виникає ані захоплення, ані смутку у разі усвідомлення чогось як сприятливого чи несприятливого.

60

*yadā saṃharate cāyaṃ kūrmo 'ṅgānīva sarvataḥ |
indriyāṇīndriyārthebhyaḥ sthitaprajñāstadocyate || 60 ||*

Коли [мудрий] збирає органи чуття з об'єктів,
немов черепаха, що вбирає свої кінцівки,

³⁰ *sthira-dhīr*.

тільки тоді [його] називають «тим, чия мудрість стійка».

Коментар до шлоки 60

*yadā saṁharate iti | na cāsyā pācakavad-yogarūḍhatvam | yadā yadā kilāyamindriyāṇi
saṁharate ātmany eva kūrma ivāṅgāni kroḍīkaroti viṣayebhyaḥ, viṣayānn ivārya tadā tadā
sthiraprajñāḥ | yadvā indriyārthebhyaḥ prabhṛti indriyāṇi ātmani saṁharate
viṣayendriyātmakaṁ sarvaṁ ātmasātkurute || 60 || nanu tapasvino'pi kathaṁ
sthitaprajñāśabdo na pravartate ? ucyate*

Епітет **той, чия мудрість стійка** (*sthiraprajña*) не є постійною характеристикою, наче слово «кухар»³¹. **Тим, чия мудрість стійка** [називають] лише того, хто вбирає у себе органи чуття, відвертаючи їх від об'єктів, ніби черепаха, що втягує свої кінцівки. Інакше кажучи, коли він вбирає в себе органи чуття, він робить своїм усе, чия природа – це органи чуття в об'єктах. ...

Але чому ж вираз «той, чия мудрість стійка» не вживається до аскета (*tapasvin*)? Відповідь —

61

*viṣayā vinivartante nirāhārasya dehinaḥ |
rasavarjaṁ raso'pyasya paraṁ dr̥ṣtvā nivartate || 61 ||*

Коли аскет відмовляється від використання об'єктів, він зрікається саме об'єктів, але не вражень від них.

Тільки той зрікається вражень, хто пізнає найвище.

Коментар до шлоки 61

*yadyapi āhāryaiḥ rūpādibhirviṣayaiḥ saṁbandho 'sya nāsti, tathāpi tasya viṣayā antaḥ-
karaṇa-
gatam uparāga-lakṣaṇaṁ rasaṁ varjayitvā [eva] nivartante | ato nāsau sthira-prajñāḥ |
rasaṁ kecid-āsvādyam madhurādikamāhuḥ | yoginastu parameśvaradarśanāt uparāgo na
bhavati | anyasya tu tapasvino nāsau nivartate || 61 ||*

Якщо органи чуття аскета не мають зв'язку з об'єктами, до яких би можна було прив'язатися, тоді об'єкти для нього завершуються, але не [завершуються] враження, що лишаються у сприйнятті і характеризуються як забарвленість цим об'єктом. Ось чому [аскет] не є тим, чия мудрість стійка. Вважають, що під враженнями слід

³¹ Йдеться про те, що кухаря називають кухарем навіть тоді, коли він не готує.

розуміти смаки, на кшталт: солодкий, кислий, солений і т.д. У йогіна не виникає забарвленості, внаслідок його концентрації на Шиві. Натомість у аскета забарвленість не припиняється.

62

*yattasyāpi hi kaunteya puruṣasya vipaścitaḥ |
indriyāṇi pramāthīni haranti prasabhaṁ manaḥ || 62 ||*

– О, Каунтеє! Органи чуття та сприйняття спустошують
і з силою несуть геть розум навіть у того аскета.

Коментар до шлоки 62

*yat tasyāpīti | yat yasmāt tasyāpi tapasvino mana indriyaiḥ hriyate | athavā yat tasya
sayatnasyāpi | yoginā ca mana eva jetavyamiti dvitīyo nirṇītaḥ || 62 ||*

Оскільки органи чуття та сприйняття відносять розум навіть у аскета, тобто у такого, хто докладає зусилля (*sayatna*). Тому саме йогін може перемогти розум (*manas*). Таким є вирішення другого питання.

63

*tāni saṁyamya manasā yukta āsīta matparaḥ |
vaśe hi yasyendriyāṇi tasya prajñā pratiṣṭhitā || 63 ||*

Той, хто власним розумом приборкав органи чуття,
хто перебуває цілком зосередженим на мені як на найвищому –
саме він є тим, чия мудрість стійка,
бо його органи чуття під його власною владою.³²

Коментар до шлоки 63

*tānīti | yaḥ evaṁ manasā indriyāṇi niyamayati na tvapravṛtṭyā sa eva sthiraprajñāḥ |sa ca
matpara eva āsīta, māmeva cid-ātmānaṁ parameśvaram abhyasyet || 63 ||*

«Тим, чия мудрість стійка» є саме той, хто контролює органи чуття та сприйняття розумом, а не той, хто відмовляється від дій. Хай він зосередиться лише на мені, як на вищому володарі, природою якого є чиста мудрість.

³² Згідно з Bhargava, P. L. "Additions and Interpolations in the Bhagavadgītā." East and West 27, no. 1/4 (1977): 357–361 шлока є доданою, оскільки в ній Крішна постає як божество.

64-65

*dhyāyato viṣayān puṃsaḥ saṃgas teṣūpajāyate |
 saṃgāt saṃjāyate kāmaḥ kāmāt krodho'bhijāyate || 64 ||
 krodhād bhavati saṃmohaḥ saṃmohāt smṛti-vibhramaḥ |
 smṛti-bhramśād buddhināśo buddhināśāt prañasyati || 65 ||*

У того, хто зосереджено споглядає зовнішні об'єкти,
 виникає прив'язаність до них.

Від прив'язаності виникає жадання, від жадання ж – гнів.

Через гнів виникає омана, внаслідок омани зникає пам'ять,
 цим руйнується розум, від руйнування розуму — загибель.

Коментар до шлок 64-65

*dhyāyata iti | krodhāditi | tapasvino viṣayatyāga eva viṣayagrahaṇe paryavasyati |
 tapasvinaḥ viṣayatyāgaḥ eva viṣayagrahaṇe paryavasyati | dhyātvā hi te tyajante
 (tyajyante) | dhyānakāle eva ca saṃgādayaḥ upajāyante iti anapāyo viṣayatyāgaḥ
 sthira-prajñasya [eva] || 64-65 ||*

Аскети (*tapasvinaḥ*), які полишають об'єкти, будуть [знову] захоплені ними. Вони залишають об'єкти під час медитативного споглядання, але й знову прив'язуються [до об'єктів] у момент медитативного споглядання (*dhyāna-kāla*). На відміну від цього, той, чия мудрість стійка, полишає об'єкти безперервно.

66-68

*rāga-dveṣa-vimuktais tu viṣayānindriyaiś caran |
 ātma-vaśyair vidheyātmā prasādam adhigacchati || 66 ||
 prasāde sarva-duḥkhānāṃ hānir asyopajāyate |
 prasanna-cetaso hy āśu buddhiḥ paryavatiṣṭhate || 67 ||
 nāsti buddhir ayuktasya na cāyuktasya bhāvanā |
 na cābhāvayataḥ śāntir aśāntasya kutaḥ sukham || 68 ||*

Той, хто наближається до об'єктів з органами чуття,
 звільненими від пристрасті та відрази, та підпорядкованими собі,
 набуває ясної [свідомості], [бо] володіє собою.

У стані ясної [свідомості] в цього [йогіна] зникають усі страждання.

У того, хто зберігає ясність свідомості, швидко встановлюється мудрість³³.
Незосереджений не володіє [стійкою] мудрістю та [здатністю до] споглядання.

Той, хто не здатний споглядати, не має спокою.

Звідки же щастя у того, хто не набув спокою?

69-70

indriyāṇāṃ hi caratām yan-mano'nuvidhīyate |
tad asya harati prajñām vāyur nāvam ivāmbhasi || 69 ||
tasmād yasya mahābāho nigrhītāni sarvataḥ |
indriyāṇīndriyārthebhyas tasya prajñā pratiṣṭhitā || 70 ||

Сприйняття, яке кероване блуканням органів чуття,
забирає мудрість, неначе вітер, що [ганяє] човен в океані.

Тому, о, Великорукий, мудрість встановлюється в того,
хто збирає органи чуття зі всіх об'єктів.

Коментар до шлоки 66-70

rāgadveṣetyādi pratiṣṭhitetyantam | yastu manaso niyāmakaḥ sa viṣayān sevamāno'pi na
krodhādikallolairabhibhūyate iti sa eva sthitaprajño yogīti tātparyam || 66-70 ||

Той, хто контролює сприйняття (*manas*), не підкоряється хвилям гніву, навіть якщо насолоджується об'єктами — саме таким є йогін, чия мудрість є стійкою.

Передмова до шлоки 71

yogī ca sarva-vyavahārān kurvāṇo'pi lokottara iti nirūpayatā paramēśvareṇa saṃkṣipyāsya
svarūpaṃ kathyate —

Тож йогін лишається трансцендентним відносно світу (*lokottara*), навіть у разі виконання всіх звичних дій. Володар зазначає це та стисло пояснює природу йогіна таким чином:

71

yā niśā sarvabhūtānāṃ tasyām jagartti saṃyamī |
yasyām jāgrati bhūtāni sā rātriḥ paśyato muneḥ || 71 ||

³³ Відносно термінів, що описують психіку у шлоках 66-70. Ці шлоки можуть бути запозиченими в різних школах і традиціях, відповідно можуть мати різні значення. В коментарі *Nīlokaṇṭha-vyākhyā* в цій шлоці *buddhi* пояснюється, як «*brahmātmāika-niśaya* — впевненість в єдності бразмана (найвищого онтологічного стану) та атману (глибинної сутності людини)». Більше про значення *buddhi* — у післямові.

Той, хто контролює свої органи чуття, не спить тоді,
коли настає ніч для всіх живих істот.

Коли живі істоти не сплять – це ніч для зрячого мудреця.

Коментар до шлоки 71

yā niśeti | yā sarveṣāṃ bhūtānāṃ niśā mohinī māyā tasyāṃ muniḥ jāgartti 'katham iyaṃ heyā' iti | yasyāṃ ca daśāyāṃ lokāḥ jagartti nānāvidhāṃ ceṣṭāṃ kurute, sā muneḥ rātriḥ yatas asau vyavahāraṃ prati abuddhaḥ | etad uktaṃ bhavati — yā iyaṃ māyā khalu, tasyā dve rūpe mohakatvaṃ nāma rūpaṃ sukhatantratābhāsanāṃ ca | tatra lokāḥ prācyaṃ svarūpamasyā aparām-ṛśyaiva dvitīyasmin rūpe nibaddha-smṛtir āste | yogī tu tad-viparītas tadīyaṃ mohakatvaṃ tad-unmūlanāya paśyati | sukha-tantratāṃ ca nādrīyate, paśyan samyagjñānī | mīthyā-jñānopaghātācca sukha-tantratānādarah | [evaṃ ca] paśyata eva sā rātririti citram | vidyāyāṃ vā budhyate yogī, yatra sarvo'pi vimūḍhaḥ; avidyāyāṃ tvabuddhaḥ yatra janaḥ prabuddha ityapi citram || 71 || ata eva -

Те, що для всіх істот – ніч, для мудрого (*muniḥ*) – ілюзія, що вводить в оману. Він розмірковує над тим, як її позбутися. Коли не спить людина, вона виконує звичні справи, і це – ніч для мудрого, оскільки він не є тим, що прокинувся в контексті повсякденної діяльності.

[Тобто] існує дві форми ілюзій. Одна створює затьмарення, іншою ж є залежність від приємного. Пам'ять людини прив'язана до другої форми ілюзії, але не помічає першої. Йогін же навпаки спостерігає затьмарення заради його знищення. Залежність від благ не мучить того, хто бачить, володіючи належним знанням. У нього не виникає залежності від благ, бо він знищує хибне знання.

Метафору ночі можна також читати по-іншому. Йогін не спить у пізнанні там, де будь-хто інший є одурманеним. Коли людина, позбавлена знання, перебуває в незнанні, тоді вона може пізнати, тобто прокинутися. Таким є пояснення метафори ночі.

72

*āpūryamāṇam acala-pratiṣṭhaṃ samudramāpaḥ praviśanti yadvat |
tadvat-kāmā yaṃ praviśanti sarve sa śāntimāpnoti na kāmakāmī || 72 ||*

Немов океан, що лишається непорушним, коли його сповнюють води,
так само у спокої залишається той,
кого наповнюють бажання, проте не той, хто жадає об'єктів.

Коментар до шлоки 72

āpūryamāṇam iti | yogī na kāmārthaṃ bahi rdhāvati, api tu indriyadharmatayā; taṃ viṣayā anupraviśanto na taraṅgayanti nadī-vegā ivodadhim | evaṃ tṛtīyo nirṇītaḥ || 72 ||

Йогін не прагне назовні заради об'єкта бажань. Натомість, коли об'єкти проникають в нього під дією природи органів чуття та сприйняття, вони його не хвилюють, наче потоки річки [не хвилюють] океан. Таким є вирішення третього питання³⁴.

73

*vihāya kāmān yaḥ sarvān pumāṃś carati nisprhaḥ |
nirmamo nirahaṃkāro sa śāntim adhigacchati || 73 ||*

Той, хто буває сповненим, полишивши усі жадання,
той набуває спокою, бо ж він не має відчуття «я» та «моє».

Коментар до шлоки 73

vihāyeti | sa yogī sarvakāma-saṃnyāsivāt śāntirūpaṃ mokṣameti || 73 ||

Через зречення **всіх жадань**, цей йогін досягає звільнення, що його природою є **спокій**.

74

*eṣā brāhmī sthitiḥ pārtha naināṃ prāpya vimuhyati |
sthitvāsyāmantakāle'pi brahma nirvāṇam ṛcchati || 74 ||*

О, сину Притхї! Таким є трансцендентний стан³⁵.
Коли він досягає цього стану, то більше не буває в омані.
Перебуваючи в такому стані навіть у
момент смерті, він досягає стану згасання³⁶, який і є *брагманом*.

Коментар до шлоки 74

eṣeti | eṣā asau brahmasattā, yasyāṃ kṣaṇamātraṃ sthitvā avasthiti prāpya śarīrabhedāt paraṃ brahma āpnoti | iti praśnacatuṣṭayaṃ nirṇītamiti || 74 ||

³⁴ Третє питання шлоки 2.56: *kim āsīta*, «що практикує той, чия мудрість стійка?».

³⁵ *brāhmī*.

³⁶ Буквально *nirvāṇam* — згасання.

Всього лише на мить з'єднавшись зі станом *брагмана*, одразу після відокремлення від тіла, людина досягне найвищого *брагмана*. [Такою є відповідь на четверте питання Арджуни «**чого він набуває?**»]. Таким чином вирішені всі чотири питання.

Шлока, що підсумовує коментар:

*aho nu cetasaś citrā gatis tyāgena yat kila |
ārohaty eva viṣayāñ chrayaṃs tāṃs tu parityajet || 2||*

О, воістину дивовижним є шлях свідомості! Адже, як відомо, вона піднімається, спираючись на об'єкти чуттів, хоча їх слід залишити.

*|| iti śrīmahāmāheśvarācārya-varya-rājānakābhinavagupta-pāda-viracite śrīmad-
bhagavadgītārtha-saṃgrahe dviṭīyo'dhyāyaḥ ||*

Ось друга глава «Зібрання сенсів» великої «Бхагавадгіти», що створив вельмишановний Абгінавагупта, найкращий із наставників шиваїзму.

Глава III

I-2

arjuna uvāca —

*jyāyasī cet karmaṇas te matā buddhir janārdana |
 tat kiṃ karmaṇi ghore māṃ niyojayasi keśava || 1 ||
 vyāmiśreṇeva vākyena buddhiṃ mohayasīva me |
 tad ekaṃ vada niścītya yena śreyo'ham āpnuyām || 2 ||*

О, пишноволосий Крішно, той, кому вклоняються люди!

Якщо ти вважаєш розум вищим за дії,

чому ж спрямовуєш мене на жахливе діяння?

Твої слова плутають та сумнівом бентежать мій розум.

Скажи мені те єдине, зосередившись на чому, я набуду блага.

Коментар до шлок I-2

*jyāyasīti | vyāmiśreṇeti | karma uktam jñānam ca | tatra na dvayoḥ prādhānyam yuktam api
 tu jñānasya | tad balena kṣapaṇīyatvaṃ yadi karmaṇām, buddhi-yukto jahātī me' (II, 52)
 ity-ādi-nayena mūlata eva, tarhi karmaṇām kiṃ prayojanam iti praśnābhiprāyaḥ || 1-2||*

Об'єкти цих шлок — знання (*jñāna*) та дія (*karma*), [враховуючи] що знання є важливішим за дію. Зміст питання такий: «якщо дія — це те, що слід відкинути цілком [згідно зі шлокою 52 другої глави], тоді який у ній сенс?»

3

śrī-bhagavān uvāca —

*loke'smin dvividhā niṣṭhā puraikoktā mayānagha |
 jñāna-yogena sām̐khyānām karma-yogena yoginām || 3 ||*

Володар відповів:

Описану раніше утвердженість³⁷

у цьому світі [можна набути] двома шляхами, о, Бездоганий!

Для наступників Санкх'ї — йогою знання, йогою дії ж — для йогинів.

Коментар до шлоки 3

*śrī-bhagavāns tūttaram dadāti loke'smin iti | loke eṣā dvayī gatiḥ prasiddhā –
 sām̐khyānām jñānam pradhānam, yoginām ca karmeti | mayā tu sā ekaiva niṣṭhā uktā*

³⁷ Вказана в рядку 2.42 «мудрість, чия природа — рішучість» *vyavasāyātmikā*.

jñāna-kriyā-mayatvāt saṃvit-tattvasyeti bhāvaḥ || 3 || tathā hi –

В цій шлоці Володар у відповідь каже про те, що у світі відомо про два шляхи: для послідовників філософії Санкх'ї основним є знання, для йогінів — діяння. Я ж описав [їх] наче одне переконання, оскільки істинна сутність свідомості полягає і в знаннях, і в діяннях.

4-5

*na karmaṇām anārambhān naiṣkarmyaṃ puruṣo'snute |
na ca saṃnyasanād eva siddhiṃ samadhigacchati || 4 ||
na hi kaścit kṣaṇam api jātu tiṣṭhaty akarma-kṛt |
kāryate hy avaśaḥ karma sarvaḥ prakṛti-jair guṇaiḥ || 5 ||*

Не набуває бездіяльності³⁸ той, хто не починає дію,
не набуває він також і досконалості шляхом зречення,
бо жодна людина ані на мить не лишається без дії.

Кожна людина мимоволі вчиняє дії,
бо таким є характер [її] природи.

Коментар до шлок 4-5

*na karmaṇām iti | na hīti | jñānaṃ karmaṇā rahitaṃ na bhavati; karma ca kauśalopetaṃ
jñāna-rahitaṃ na bhavati; ity ekam eva vastu jñāna-karmaṇī | tathā coktam
'na kriyā-rahitaṃ jñānaṃ na jñāna-rahitā kriyā |
jñāna-kriyā-viniṣpanna ācāryaḥ paśu-pāśahā ||'
iti tasmāt jñānāntar-vartī karma अपरिहृत्यम् | yataḥ para-vaśa eva kāya-vāñ-manasām
parispandātmakatvāt avaśyaṃ kiñcit karoti ||*

Знання не існує без дії, так само і майстерна дія (*karma kauśala*) не існує без знання. Тому знання та дія єдині. З цього приводу також стверджується: «Немає знання без дії та дії без знання. Учитель, сповнений знання і дії, знищує пута всіх живих створінь». Ось чому неможливо уникнути діяння, що є частиною знання. Оскільки людина [за своєю природою] залежна, неодмінно вчиняє дії, тому що має природу вібрації тіла, мови та розуму (*kāya-vāñ-manasām parispandātmakatvāt*).

6

karmendriyāṇi saṃyamya ya āste manasā smaran |

³⁸ Згідно зі словником Апте: *naiṣkarmyaṃ* — бездіяльність та відсутність наслідків дії. Перший раз бездіяльність згадується у рядках 2.52-53.

indriyārthān vimūḍhātmā mūḍhācāraḥ sa ucyate || 6 ||

Той, хто стримує свої органи дії³⁹,
але має на думці їхні об'єкти — перебуває в омани.
Його називають «той, чия сутність — омана», оскільки він йде шляхом омани.

Коментар до шлоки 6

*karmendriyāṇīti | karmendriyaiś cen na karoti, avaśyaṁ tarhi manasā karoti; pratyuta [saḥ]
mūḍhācāraḥ, mānasānām karmaṇām atyantam aparihāryatvāt || 6 ||*

Якщо хтось не діє за допомогою органів дії (*karmendriya*), він неодмінно чинить дії подумки (*manasā*) та прямує шляхом омани, через абсолютну неминучість ментальної активності.

7

*yas tv indriyāṇi manasā niyamyārabhate 'rjuna |
karmendriyaiḥ karma-yogam asaktaḥ sa viśiṣyate || 7 ||*

Натомість той, хто береться до йоги дії,
розумом контролюючи органи чуття,
відрізняється тим, що [залишається] незв'язаним органами чуття.

Коментар до шлоки 7

*yas tv iti | karmasu kriyamāṇeṣu na jñāna-hāniḥ | manaso 'vyāpāre yantra-puruṣavat
karmaṇaḥ kriyamāṇatvāt || 7 || ataḥ —*

При вчиненні дій не відкидають знання. Через те, що подібна діяльність схожа на діяльність маріонетки (*yantra-puruṣa*), позбавленої розуму. Тому:

8

*niyataṁ kuru karma tvaṁ karma jyāyo hy akarmaṇaḥ |
śarīra-yātrāpi ca te na prasiddhyed akarmaṇaḥ || 8 ||*

Виконуй приписане діяння, адже діяння перевершує бездіяльність.
Навіть життя у твоєму тілі неможливо підтримувати без дій.

Коментар до шлоки 8

³⁹ Руки, ноги, рот і статеві органи.

niyatam iti | niyataṃ śāstrīyaṃ karma kuru | śarīra-yātrā-mātrasyāpi karmād hīnatvāt || 8 ||
yataḥ —

Вчиняй приписані, тобто визначені *шастрами діяння*. Через те, що навіть існування **тіла** не відбувається **без дій**. Оскільки,

9

yajñārthāt karmaṇo 'nyatra loko 'yaṃ karma-bandhanaḥ |
tad arthaṃ karma kaunteya mukta-saṅgaḥ samācara || 9 ||

Світ є таким, що він сковує [всіма] діяннями,
 окрім діянь заради жертвопринесення.

Тому, Каунтея, вчиняй дії, перебуваючи звільненим від прив'язаностей.

Коментар до шлоки 9

yajñārthāt iti | yajñārthāt avaśya-karaṇīyāt anyāni karmāṇi bandhakāni | avaśya-
kartavyaṃ mukta-phala-saṅgatayā kriyamāṇaṃ na phaladam || 9 ||

Зв'язують ті дії, що відрізняються від необхідних дій **заради жертвопринесення**.
 [Оскільки] виконання необхідних **дій**, з **прихильністю** до такого плоду як **визволення**, не дає [кармічних] плодів.

10

saha-yajñāḥ prajāḥ sṛṣṭvā purovāca prajāpatiḥ |
anena prasaviṣyadhvam eṣa vo 'stv iṣṭa-kāma-dhuk || 10 ||

На початку часів Володар створив істот
 разом із жертвопринесенням і мовив:

«Цим [жертвопринесенням] примножуйтеся,
 нехай [воно] стане коровою, що здійснює бажання».

Коментар до шлоки 10

saheti | prajāpatiḥ paramātmā prajāḥ saheva karmabhiḥ sasarja | uktaṃ ca tena 'prajānām
karmabhya eva prasavaḥ santānaḥ | etāny eva ca iṣṭaṃ saṃsāraṃ mokṣaṃ vā dāsyanti;
saṃgāt saṃsāraṃ, mukta-saṃgatvān mokṣam' [iti] || 10 || yatra yeṣāṃ mokṣa-prādhānyaṃ
tair eva viśayāḥ sevyā ity ucyate —

Володар (*prajāpatiḥ*), тобто найвищий атман, **створив**⁴⁰ **живих істот** начебто **разом із [ритуальними] діями** (*karmabhiḥ*). Та мовив: — Народження живих істот⁴¹ походить саме від [ритуальних] дій. Саме ці [діяння] подарують бажане: або вир народжень (*saṃsāraṃ*), або визволення (*mokṣaṃ*). Коловорот народжень — внаслідок прихильностей (*saṃgāt*), визволення ж — через визволення від цих прихильностей (*mukta-saṃgatvān*).

Ті, для кого найголовнішим є остаточне визволення, мають практикувати з органами чуття й сприйняття. З цього приводу сказано:

11

*devān bhāvayatānena te devā bhāvayantu vaḥ |
paras-paraṃ bhāvayantaḥ śreyāḥ param avāpsyatha || 11 ||*

Живіть⁴² богів тією [жертвою] та нехай боги живлять вас.

Живлячи одне одного, ви досягнете найвищого блага.

Коментар до шлоки 11

*devān iti | devāḥ krīḍā-śīlāḥ indriya-vṛttayaḥ karaṇeśvārya devatā rahasya-śāstra-prasiddhāḥ, tāḥ anena karmaṇā tarpayata, yathā-saṃbhavaṃ viśayān bhakṣayatety arthaḥ |
trptāḥ ca satyaḥ tāḥ vaḥ yuṣmān ātmanaḥ eva svarūpa-mātrocitān apavargān bhāvayantu,
svātma-sthiti-yogatvāt | evam anavarataṃ vyutthāna-samādhi-samaya-param-parāyām
indriya-tarpaṇa-tad-ātma-sād-bhāva-lakṣaṇe paras-para-bhāvane sati śīghraṃ eva
paramaṃ śreyāḥ paras-para-bheda-vigalana-lakṣaṇaṃ brahma prāpsyatha || 11 ||*

Божества, тобто ті, чиєю природою є насолода (*krīḍā*) — це відомі таємними традиціями⁴³ Богині органів чуття, чий функції — сенсорні здібності. Задовольняйте їх **[ритуальними] діями**, тобто відповідним чином **живіть їх** об'єктами [органів чуття]. Задоволені ж, нехай **вони живлять вас** [таким] блаженством, яке відповідає вашій власній природі, у зв'язку з тим, що вони схильні перебувати концентрованими в «я». Коли ж має місце таке взаємне живлення (*paraspara-bhāvane*) безперервної послідовності медитативного споглядання (*samādhi*) та протилежного стану

⁴⁰ Буквально, еманував.

⁴¹ Буквально, безперервний потік живих істот (*prajānām prasava*).

⁴² Буквально, спричиняти буття.

⁴³ Школа тантри Крама згідно з Torella, Raffaele, 82.

[звичайної свідомості], що характеризується насиченням [чуттів] та [наступного] ототожнення з собою⁴⁴, тоді **ви досягнете найвищого блага**, а саме [стану] брагмана, ознака якого — розчинення взаємних відмінностей.

Передмова до шлоки 12

na kevalam ittham apavarge, yāvat siddhi-lābhe 'pi ayam mārgaḥ [abhyasanīya] ity āha-

Як сказав [Крішна], [практикувати] на цьому шляху слід не лише заради набуття остаточного визволення, але й задля отримання успіху [в цьому житті].

12

*iṣṭān bhāvān hi vo devāḥ dāsyante yajña-bhāvitāḥ |
tair dattān apradāyaibhyo yo bhumkte stena eva saḥ || 12 ||*

Божества, насичені жертвопринесенням,
подарують вам усі переживання, яких ви прагнете.

Той, хто смакує їхні дари, не віддаючи їм [натомість] — воістину, злодій.

Коментар до шлоки 12

*iṣṭāniti | yajñatarpitāni hi indriyāṇi sthitim badhvanti yatra-kvāpi dhyeya-adau iti | ata eva
tad vyāpāre sati teṣāṃ viṣayāṇāṃ smṛti-saṃkalpa-dhyāna-adinā bhāvāḥ viṣayāḥ indriyair
eva dattāḥ | yadi teṣāṃ eva upabhogāya viṣayā na dīyante tarhi stenatvaṃ cauryaṃ syāt,
chadmacāritvāt | uktaṃ hi pūrvam eva bhagavatā 'mūḍhācāraḥ sa ucyate' (III, 6) iti |
ato 'yam vākyārthaḥ — yaḥ sukhopāyaṃ siddhim apavargaṃ vā prepsati, tena indriya-
kautuka-nivṛtti-mātra-phalatayaiva bhogā yathā upanata māsevyā iti || 12 ||*

Воістину, насичені жертвою органи чуття та сприйняття знаходять своє місце в будь-якому об'єкті медитації чи в іншому [місці]. Саме тому, коли задіяні органи чуття та сприйняття, вони **дарують переживання** (*bhāva*), тобто дарують об'єкти органів чуття, за допомогою пам'яті, уявлення та споглядання. Якщо об'єкти не дарують для насолоди [органів чуття та сприйняття], **тоді це — крадіжка**, тому що поведінка такої людини — обман. Про неї Бхагаван казав так (у шлоці 3.6): «його називають тим, хто йде шляхом омани». Ось чому сенс цього [вислову] такий: «той, хто прагне щастя, успіху [у справах] або визволення, має насолоджуватися благами у міру того, як вони приходять, — лише заради заспокоєння збудження чуттів».

⁴⁴ Ототожненням з «я».

13

*yajña-śiṣṭāśinaḥ santo mucyante sarva-kilbiṣaiḥ |
bhuñjate te tv aghaṁ pāpā ye pacanty ātma-kāraṇāt || 13 ||*

Праведні, що з'їдають [лише] залишки від жертвопринесення,
звільняються від усіх проступків.

Нечестиві ж, що готують їжу лише заради себе, — отримують порок.

Коментар до шлоки 13

*yajña-śiṣṭā iti | avaśya-kartavyatā-rūpa-śāsana-mahimāyātān bhogān ye'snanti avāntara-
vyāpāra-mātratayā ata eva ca pṛthak-phalatvābhāvāṅgatayā; atha ca indriyātmaka-deva-
gaṇa-tarpaṇa-lakṣaṇa-yajñād avaśiṣṭam antaḥ-sāra-svātma-sthity-ānanda-lakṣaṇa-
vigḥasaṁ ye'snanti, tatrārūdhā bhavanti; tad-upādeyopāyatayā tu viṣaya-bhogaṁ
vāñchanti, te sarva-kilbiṣaiḥ śubhāśubhaiḥ mucyante | ye tv ātma-kāraṇād iti —
avidyāvaśāt sthūlam eva viṣaya-bhogaṁ paratvena manvānāḥ 'ātmārtham idaṁ vayaṁ
kurma' iti kurvate, ta evāghaṁ śubhāśubhātmakaṁ labhante || 13 ||*

Ті, хто насолоджуються благами силою величі приписань, які містять належні до виконання дії, — [насолоджуються ними] як проміжним діянням, а саме як тим, що позбавлене [небажаного] плоду. **Жертвопринесення** — це насичення сонма божеств, природа яких — органи чуття та сприйняття. **Залишок** [жертвопринесення] (*vigḥas*), що вони смакують, має характер внутрішньої сутності, [а саме] щастя перебування у своєму Атмані. Вони вкорінюються у цьому [щасті], тобто бажають насолоди об'єктами саме як засіб його набуття, і тому звільняються від усіх пороків — приємних і неприємних. Ті ж, хто через невігластво сприймає насолоду грубими об'єктами як найважливіше, діють з такою [думкою]: «ми робимо це **заради себе**», та **отримують порок**, що може бути приємним чи неприємним за своєю природою.

14-15

*annād bhavanti bhūtāni parjanyaḥ anna-sambhavaḥ |
yajñād bhavati parjanyo yajñaḥ karma-samudbhavaḥ || 14 ||
karma brahmodbhavaṁ viddhi brahmākṣara-samudbhavam |
tasmāt sarva-gataṁ brahma nityaṁ yajñe pratiṣṭhitam || 15 ||*

Живі істоти виникають із їжі, їжа з'являється з дощу,
дощ — від жертвопринесення, а жертва має джерелом діяння.

Знай же, що діяння походить із брагмана,
 брагман же виник зі складу Ом (*ākṣara*).
 Тож брагман перебуває всюди,
 бо він постійно утверджується в жертвопринесенні.

Коментар до шлок 14 у 15

*annād iti | karmeti | annāt avibhāga-bhogyā-svabhāvāt kathamcit māyā-vidyā-kālādy-
 anekāpara-paryāyāt bhūtāni vicitrāṇi bhavanti | tac ca annam parjanyaāt avicchinnā-
 samvit-svabhāvāt ātmanah; bhokṭṛ-tantrātma-lābhatvāt bhogyatāyāḥ | sa ca parjanyo
 bhoktā yajñāt [bhoga-kriyātmanah]; bhoga-kriyāyattatvāt bhokṭṛvasya | bhoga-kriyā ca
 karmaṇah kriyā-śakti-svātantrya-balāt | tat ca svātantryam avicchinnam api
 anavacchinnānanta-svātantrya-pūrṇa-samuccalan-maheśvara-bhāva-paramātma-
 brahmaṇah saṁsparśa-vaśāt | tac ca uccalad-accha-anācchāditaishvaryaṁ brahma akṣarāt
 praśāntāśeṣaiśvarya-taraṅgāt saṁvin-mātrāt |*

Різноманітні **живі істоти виникають із їжі**, тобто з нерозділеного об'єкта насолоди, що може якось виникати від наступних похідних — творчої сили, знання, часу та інших⁴⁵. Саме така їжа походить від **дошової хмари**, тобто від атмана, чия природа — єдина [божественна] свідомість. Натомість **дощ** (*parjanyaḥ*), тобто той, хто насолоджується (*bhoktā*), [виникає] внаслідок **жертвопринесення** [що має природу активності насолоди], оскільки суб'єктність насолоди залежить від активності насолоди (*bhoga-kriyā*). **Дія**, а саме насолода, має місце в силу незалежності (*svātantrya*) енергії діяння. Саме ця незалежність, хоч вона й невід'ємна, [виникає] через контакт із **брагманом**, тобто вищою самістю (*paramātma*), що її природа — найвище панування, проявлене в абсолютній повній свободі, неподільній та безкінечній. [Тоді як] брагман, тобто панування, що виливається незамутненим та нічим не покритим, [з'являється] зі **складу Ом** (*akṣarāt*), себто всього лиш зі свідомості (*saṁvin-mātra*), що хвилі її — без залишку спокійна міць.

*ity evaṁ suvyava-sthito yajñah ṣaḍaram cakram vāhayan, tatra arā-traya-saṁdhānād
 apavargam arā-traya-tantraṇāt vyavahāram āsūtrayati iti vidyāvidyollāsa-taraṅga-
 subhagaṁ brahma yajñe eva pratiṣṭhitam |*

⁴⁵ Так званий «одяг душі», *kañcika*, їх н'ять — *kalā*, *vidyā*, *rāga*, *kāla*, *niyati* — енергія, знання, пристрасть, час і необхідність.

*anye tu annaṃ tāvad vīrya-lohita-krameṇa bhūta-kāraṇam; annaṃ ca vṛṣṭi-dvāreṇa
parjanyaṭ so 'pi 'agnau prāstāhutiḥ samyak' iti ādityam eti | tato vṛṣṭir yajñāt; yajñah
kriyātaḥ; sā ca jñāna-pūrvikā; jñānam akṣarāt iti |*

*apare tu annaṃ adyamānaṃ viśaya-pañcakam [tat] āśritya bhūtāni indriyāni;
viśayāścātmanaḥ sphurita-rūpāḥ | ata ātmaiva viśayopabhogena poṣyate | ataś ca sarva-
gataṃ brahma karmaṇi pratiṣṭhitaṃ tan-mayatvāt tasya [iti] || 14-15 ||*

Тож жертвопринесення, виконане належно, рухає колесо зі шістьома спицями⁴⁶, при тому трьома спицями виплітає визволення, а [іншими] трьома — світську діяльність. Саме так брагман встановлюється у жертвопринесенні, неначе коливання хвиль знання та незнання, що тішать око.

Інші [вважають], що причиною [виникнення] живих істот є **їжа**, в сенсі з'єднання чоловічої та жіночої рідини [з їх репродуктивних систем]. Їжа рухається до сонця завдяки дощу, що з'явився з **дошової хмари**, яка сама є належним чином принесеною вогню жертвою. Ось чому **дощ** з'являється з **жертви, жертва** — з [ритуальних] **дій**, попереду дії — знання, а знання починається зі священного складу «Ом».

Ще одні вважають, що **їжа** — [це] п'ять об'єктів⁴⁷ органів чуття, що вживаються, відповідно, істоти, [що виникають з їжі] — це органи чуття та сприйняття. Природою ж цих об'єктів є [грозові спалахи] **атмана**. Так **атман** живиться насолодою об'єктів органів чуття. Тому всеприсутній **брагман** утверджений у діяннях, бо ж він походить саме від них.

16

*evam pravartitaṃ cakram nānuvartayatīha yaḥ |
aghāyur indriyārāmo moghaṃ pārtha sa jīvati || 16 ||*

Партхо! Той, хто в цьому світі не обертає колесо,
що зрушене таким чином, він, вдоволений [лише] органами чуття,
живе дарма своє нечестиве життя!

Коментар до шлоки 16

*evam iti | yas tu evaṃ nāṅgī-karoti sa pāpamayāḥ | yataḥ sa indriyeṣveva ramate, nātmani ||
16 ||*

⁴⁶ Можливо, органами чуття (п'ять *індрій* та *manas*), або ж ідеться про шість *тамтв* кашмірського шиваїзму.

⁴⁷ Зслух (*śrotra*) сприймає звук (*śabda*), тактильне відчуття (*tvac*) сприймає дотик (*sparśa*), зір (*cakṣus*) сприймає форму/колір (*rūpa*), смак (*rasana*) сприймає смак (*rasa*), нюх (*ghrāṇa*) сприймає запах (*gandha*).

Той, хто не чинить так — сповнений пороком, оскільки насолоджується лише тільки органами чуття, але не *атманом*.

17-19

yaś cātma-ratir eva syāt ātma-tṛptaś ca mānavaḥ |
ātmany eva ca saṃtuṣṭas tasya kāryaṃ na vidyate || 17 ||

naiva tasya kṛtenārtho nākṛteneha kaścana |
na cāsya sarva-bhūteṣu kaścid artha-vyapāśrayaḥ || 18 ||

tasmād asaktaḥ satataṃ kāryaṃ karma samācara |
asakto hy ācaran karma param āpnoti pūruṣaḥ || 19 ||

Натомість для того, чиє задоволення — сам *атман*,
хто насичений *атманом* та втішений в *атмані*, —
для нього немає жодного обов'язкового діяння.

В цьому світі не існує для нього ані користі від звершеного,
ані [наслідків] від невідіаного.

Воістину не спирається він у своєму цілепокладанні на жодних живих істот.

Тому невинно вчиняй належну до виконання дію без прив'язаності.

Людина, що виконує дії без прив'язаності,
набуває найвищого [блага].

Коментар до шлок 17-19

yaś cety ādi puruṣa ity antam | ātma-rates tu karma indriya-vyāpāratayaiva kurvataḥ
karaṇākaraṇeṣu samatā | ata eva nāsau bhūteṣu kiṃcid ātma-prayojanam apekṣya
nigrahānugrahaḥ karoti, api tu 'karaṇīyam idam' ity etāvata | tasmād asakta eva karaṇīyaṃ
karma kuryāt || 17-19 ||

У того ж, **чиє задоволення** — **сам *атман***, тобто хто вчиняє дію саме як діяльність органів чуття, виникає рівність щодо діяння та недіяння. Саме тому він не чинить ані стримування, ані заохочення до істот, маючи на увазі будь-яку власну мету, але ж лише [з таким наміром]: «це має бути виконано». Ось чому **слід вчиняти дії без прив'язаності**.

karmaṇaiva hi saṃsiddhim āsthitā janakādayaḥ |

loka-saṁgraham evāpi saṁpaśyan kartum arhati || 20 ||

Саме через діяння досягли досконалості Джанака та інші.
Тож слід діяти, враховуючи також і підтримання світу.

Коментар до шлоки 20

karmaṇaiva iti | tad atra [karma] kurvātām api siddhau janakādayo dṛṣṭāntāḥ || 20 ||

В цьому контексті Джанака та інші [подаються як] приклади (*dṛṣṭānta*) таких людей, які навіть здійснюючи дію, досягають досконалості.

21-22

*yad yad ācarati śreṣṭhas tat tad evetaro janah |
sa yat pramāṇam kurute lokas tad anuvartate || 21 ||*

Що би не зробила видатна людина, те саме роблять й інші.
Те, як вона діє, стає мірилом, якому слідує народ.

*na me pārthāsti kartavyam triṣu lokeṣu kiṁcana |
nānavāptam avāptavyam pravarte 'tha ca karmaṇi || 22 ||*

О, Парто! В усіх трьох світах не існує для мене жодної обов'язкової дії.
Немає нічого, що я не зміг би зробити, або що я мав би зробити.
Проте я перебуваю у діянні.

Коментар до шлок 21-22

*yad yad ācaratīti | na me iti | prāpta-prāpaṇīyasya paripūrṇa-manaso 'pi karma-pravṛttau
lokānugrahaḥ prayojanam ity atra śrī-bhagavān ātmānam eva dṛṣṭāntī-karoti || 21-22 ||*

Для того, хто досяг усього, чого зміг, та чий розум повністю задоволений, кінцевою метою є підтримка світу людей (*lokānugraha*) у спонуканні [їх] до діянь. Тому Бгагаван приводить самого себе в якості прикладу.

23-25

*yadi hy aham na varteyam jātu karmaṇy atandritaḥ |
mama vartmānuvarteran manuṣyāḥ pārtha sarvaśaḥ || 23 ||
utsīdeyur ime lokā na kuryām karma ced aham |
saṁkarasya ca kartāham upahanyām imāḥ prajāḥ || 24 ||*

*saktāḥ karmaṇy avidvāṃso yathā kurvanti bhārata |
kuryād vidvāṃs tathā śaktaś cikīrṣur loka-saṃgraham || 25 ||*

Якщо ж я не перебуватиму невтомно у діяннях,
тоді люди цілком слідуватимуть моєму шляху, Партхо!

Якщо я не діятиму — світи почнуть занепадати:
я призведу до змішування страт та знищення людей.

Подібно тому, як безглуздий вчиняє дії, до них прив'язаний,
так само, Бгарато, нехай мудрий діє без прив'язаності
та з прагненням підтримати світ.

Коментар до шлок 23-25

*yadīty-ādi loka-saṃgraham ity-antam | kiṃ ca vidita-vedyaḥ karma cet tyajet, tat lokānāṃ
durbheda eva, eka-prasiddha-pakṣa-śīthilitāsthā-bandhatvenāprarūḍhi-lakṣaṇo jāyeta |
yataḥ karma-vāsanāṃ ca na bhoktuṃ śaknuvanti jñāna-dhārāṃ ca nāśrayitum; atha ca
śīthilī-bhavanti || 23-25 || yatas te na samyag jñānena pūtāḥ ato buddher bhedaṇaṃ
vicālanaṃ teṣāṃ paramo 'yamaṇ artha ity anugrahāya bhedayen na dhiyam eṣāṃ ; tad āha*

Якщо той, хто збагнув усе, що можна досягнути, відмовиться від дії — це призведе до
глибокого розколу (*durbheda*) серед людей, що суть його — відсутність розвитку через
слабку опору [лише тільки] на загальновизнану думку. Оскільки ж він не може
смакувати враження від діянь (*karma-vāsanāṃ*), то не зможе й опертися на знання. Так
він набуває слабкості.

Щодо тих, чий розум не очистило справжнє знання, найшкідливішим для них є
руйнування розуму. Тому, щоб їм допомогти — слід не руйнувати їхній розум. З цього
приводу сказано:

26

*na buddhi-bhedaṃ janayed ajñānāṃ karma-saṃgināṃ
joṣayet sarva-karmāṇi vidvān yuktaḥ samācāran || 26 ||*

Не слід спричиняти розлад розуму людей, позбавлених знання та прив'язаних до дії.

Хай мудрий спонукає [їх] насолоджуватися всіма діями,
шляхом власного зосередженого виконання всіх дій.

Коментар до шлоки 26

*na buddhīti | svayaṁ caivaṁ buddhyamānaḥ karmāṇi kuryāt na ca lokānāṁ buddhiṁ
bhindyāt || 26 ||*

Хай той, хто має усвідомлення (*buddhyamāna*), сам чинить діяння та не руйнує розум людей.

Передмова до 27 шлоки:

ajñānām ity uktam | tad-ajñatvaṁ darśayati —

До того мова йшла про людей, що не знають, далі піде про їх буття у необізнаності —

27

*prakṛteḥ kriya-māṇāni guṇaiḥ karmāṇi bhāgaśaḥ |
ahaṁkāra-vimūḍhātmā kartāham iti manyate || 27 ||*

Діяння, зумовлені [трьома] властивостями первинної матерії, кожна у своїй мірі.

Коли ж дехто вважає, що це він є діячем, то
сутність його затьмарена хибним уявленням себе як [діяча].

Коментар до шлоки 27

*prakṛter iti | prakṛti-saṁbandhibhiḥ guṇaiḥ sattvādyaiḥ kila karmāṇi kriyante | mūḍhaś ca
'ahaṁ kartā' ity adhyavasya mithyaiva ātmānaṁ badhnāti || 27 ||*

Без сумніву, діяння звершуються **властивостями** (*guṇaiḥ*), притаманними **першоприроді**, а саме *сатт*вою [раджасом і тамасом]. Невіглас сковує себе сам, помилково вирішивши: «я — діяч».

28

*tattva-vit tu mahā-bāho guṇa-karma-vibhāgayoḥ |
guṇā guṇārthe vartante iti matvā na sajjate || 28 ||*

О, Великорукий, незв'язаним є той,
хто знає сутність розподілу природних властивостей і діянь,
тобто думає так: «це властивості активізуються у своїх об'єктах».

Коментар до шлоки 28

*tatva-vit tv iti | guṇa-karma-vibhāga-vit tu 'prakṛtiḥ karoti mama kim āyātam' ity ātmānaṁ
mocayati || 28 ||*

Вивільняє сам себе той, хто розуміє різницю між властивостями та діяннями так: «це природа звершує дії, до чого ж тут я?!».

Передмова до шлоки 29

karma-saṁginām ity uktam | tat karma-saṁgitvaṁ darśayati —

Так мовив автор про діяння, що зв'язують, далі ж він скаже про сутність прив'язаності до них —

29

*prakṛter guṇa-saṁmūdhāḥ sajjante guṇa-karmasu |
tān akṛtsna-vido mandān kṛtsna-vin na vicālayet || 29 ||*

Ті, чий розум затьмарений щодо природних властивостей,
прив'язуються до дій цих властивостей.
Натомість той, чиє знання охоплює все,
хай не бентежить нетямущих, що їх знання уривчасті.

Коментар до шлоки 29

*prakṛter iti | prakṛti-saṁbandhibhir guṇaiḥ sattvādyaiḥ kṛteṣu karmasu mūdhāḥ sajjanti
sattvādi-guṇa-māhātmyāt || 29 || 'tasmād yuktaḥ saṁ juṣeta karmāṇi' ity uktam, tatra [tat]
katham iti sphuṭayati —*

Необізнані прив'язуються до діянь, що вчиняються природними властивостями, а саме *самтвою*, [раджасом і тамасом], внаслідок їх величі.

«Тому діяннями хай насолоджується, ставши зосередженим (*yuktaḥ*)», — так сказано, і далі автор пояснює, як саме:

30

*mayi sarvāṇi karmāṇi saṁnyasyādhyātma-cetasā |
nirāśīr-nirmamo bhūtvā yudhyasva vigata-jvaraḥ || 30 ||*

Поклавшись на мене у всіх діяннях
свідомістю, [зосередженою] на найвищому *атмані*,
облиш жадання і [почуття] «моє» та бийся без жодних хвилювань!

Коментар до шлоки 30

*mayīti | mayi sarvāṇi karmāṇi 'nāhaṃ kartā' iti sanyasya 'sarva(sva)⁴⁸-tantraḥ
parameśvara eva sarva-kartā vāhaṃ kaścit' iti niścītya lokānugrahaṃ cikīrṣuḥ lokā-cāraṃ
yuddhātmakam anutiṣṭha || 30 ||*

Коли ти покладеш усі діяння на мене за рахунок думки «не я — діяч», тобто вирішивши так: «це саме абсолютно вільний Шіва звершує всі дії, а не я». Тоді з бажанням допомагати світу слідує повсякденній рутині, що за природою схожа на битву.

31-32

*ye me matam idaṃ nityam anuvartanti mānavāḥ |
śraddhāvanto 'nasūyanto mucyante sarva-karmabhiḥ || 31 ||
ye tv etad abhyasūyanto nānuvartanti me matam |
sarva-jñāna-vimūḍhāṃs tān viddhi naṣṭān acetasaḥ || 32 ||*

Ті люди, які незмінно слідуєть цьому моєму вченню,
з вірою у нього та без злоби, — вивільняються всіма діяннями.

Проте тих, хто не слідує моєму вченню,
до того ж, недобррозичливих до нього,
знай як таких, що перебувають в омані стосовно усіх знань,
як пропащих та несвідомих.

Коментар до шлок 31-32

*ye ma iti | ye tv etad iti | etac ca matam āśrītya yaḥ kaścit yat kiṃcit karoti tat tasya na
bandhakam | etasmiṃs tu jñāne ye na śraddhālavaḥ te vinaṣṭāḥ, avirataṃ janma-maraṇādi
bhaya-bhāvitatvāt || 31-32 ||*

Будь-яке діяння того, хто спирається на моє вчення, не стане його путами. Ті ж, хто не має довіри до цього знання, — пропащі, бо в них постійно проявляється страх перед народженням та смертю.

33

*sadrśaṃ ceṣṭate svasyāḥ prakṛter jñānavān api |
prakṛtiṃ yānti bhūtāni nigrahaḥ kiṃ kariṣyati || 33 ||*

⁴⁸ Обираємо *sva-tantraḥ* згідно з Abhinavagupta, *Gītartha-Samgraha*, trans. Marjanovic, 3.30.

Навіть обізнаний діє згідно власної природи.

Першоелементи рухаються до природи.

До чого ж призведе [її] обмеження?

Коментар до шлоки 33

*sadrśam iti | yo 'pi ca jñānī na tasya vyavahāre bhojanādaḥ viparyāsaḥ kaścit | api tu so 'pi
sattvādy-ucitam eva ceṣṭate evam eva jñānaḥ | yataḥ bhūtānāṃ pṛthivy-ādīnāṃ prakṛtau
vilayaḥ ātmā ca akartā nitya-mukta iti kasya janmādi-nigrahaḥ ? || 33 || katham tarhi
bandhaḥ? ittham ity ucyate |*

Для обізнаного не існує жодної помилки щодо повсякденної діяльності, а саме до їжі та подібного. Тож і він діє у згоді з трьома властивостями [самтвою та іншими], бо знає так: «Оскільки першоелементи розчиняються у природі, а також [оскільки] атман не є діячем, бо є довічно вільним, тож кого обмежують народження і смерть?⁴⁹ Та звідки ж обмеження?» Пояснення таке:

34

*indriyasyendriyasyārthe rāga-dveṣau vyavasthitau |
tayoḥ na vaśam āgacchet tau hy asya paripanthinau || 34 ||*

Схильність та відраза виникають до об'єктів
відповідних органів чуття⁵⁰.

Не слід підкорятися їх владі, вони обидва є перешкодами.

35

*śreyān sva-dharmo viguṇaḥ para-dharmāt svanuṣṭhitāt |
sva-dharme nidhanaṃ śreyaḥ para-dharmodayād api || 35 ||*

Власна дгарма, [хай і] позбавлена переваг,
краща за чужу, виконану належним чином.

Навіть загибель при виконанні своєї дгарми краща, аніж успіх у чужій дгармі.

Коментар до шлок 34-35

⁴⁹ Якщо людина складається з першоелементів та атмана, то хто може бути обмеженим?

⁵⁰ Класична відповідність органів чуття (*jñānendriya*) та об'єктів (*tanmātra*) викладена насамперед у *Īśvarakṛṣṇa, Sāṃkhya-kārikā* (каріки 26–28), а саме: слух (*śrotra*) — звук (*śabda*), дотик (*tvac*) — дотик (*sparsa*), зір (*cakṣus*) — форма (*rūpa*), смакування (*rasana*) — смак (*rasa*), нюх (*ghrāṇa*) — запах (*gandha*).

*indriyasyeti | śreyān iti | saṁsārī ca prativīṣayaṁ rāgaṁ dveṣaṁ ca grhṇāti; yataḥ karmāṇi
 ātma-karṭṛkāṇy eva vimūḍhatvād abhimanyate iti samam api bhojanādi-vyavahāraṁ
 kurvatoḥ jñāni-saṁsāriṇor asty ayaṁ viśeṣaḥ | ayaṁ naḥ siddhāntaḥ sarvathā mukta-
 saṁgasya sva-dharma-cāriṇo nāsti kaścit puṇya-pāpātmako bandhaḥ | sva-dharmo hi
 hṛdayād anapāyī svarasa-nirūḍha eva, na tena kaścīd api rikto jantur jāyate ity atyājyaḥ ||
 34-35 ||*

Мирянин⁵¹ відчуває тяжіння або відразу до будь-якого об'єкта, бо через оману уявляє, що дії вчиняє він сам — такою є різниця між обізнаним та мирянином у вчиненні одних і тих самих рутинних справ, подібно до вживання їжі та інших.

Наше вчення (*siddhāntaḥ*) таке: «Хто, ставши вільним від прив'язаностей, слідує своїй *дгармі* — не має жодних тенет, що їх природа — [розподіл на] чесноти та проступки. Власна *дгарма*, яка завжди перебуває у серці, стає невід'ємною частиною його природи. Ніхто не народжується позбавленим своєї *дгарми*, та від неї неможливо відмовитись».

36

arjuna uvāca-

*atha kena prayukto 'yaṁ pāpaṁ carati pūruṣaḥ |
 nicchamāno 'pi balād ākramyeva niyojitaḥ || 36 ||*

Арджуна мовив:

Тож що спрямовує людину вчиняти зло?
 Немов під впливом якоїсь сили вона починає діяти,
 навіть сама того не бажаючи.

Коментар до шлоки 36

*atheti | pāpaṁ pāpatayā vidann api janaḥ kathaṁ tatra pravartate iti praśvaḥ | asya
 praśnasyotthā[pa]ne ayam āśayaḥ | sva-dharmo yadi svahṛdayād anapāyitvād atyājyaḥ
 kathaṁ, tarhy adharmācaraṇam eṣām ? iti ko 'yaṁ sva-dharmo nāma yenārikto jantuḥ? ity
 uktaṁ bhavati || 36 ||*

*atra uttaraṁ 'saty api dharme hṛdisthe āgantukāvaraṇa-krto 'yaṁ viplavo na tu tad abhāva-
 kṛtaḥ' ity āśayena — śrī-bhagavān uvāca*

⁵¹ Буквально «той, що перебуває в сансарі».

Виникає питання: Чому ж людина діє, навіть коли знає, що це зlodіяння?

[Прихований] сенс цього питання такий: якщо неможливо полишити свою *дгарму* (*svadharma*), бо вона невід'ємна від серця, то чому люди роблять те, що їй суперечить (*adharmā*)?⁵² І якою же є та власна *дгарма*, від якої людину неможливо відділити?

Відповідь така: якщо *дгарма* перебуває у серці, тоді мають місце зовнішні покрови (*āvaraṇa*) [які бентежать], а не відсутність власної *дгарми*. Маючи це на увазі, Володар мовив:

37

kāma eṣa krodha eṣa rajo-guṇa-samudbhavaḥ |
mahāśano mahā-pāpmā viddhy enam iha vairiṇam || 37 ||

[Людину спрямовують] жадання та гнів,
що породжені властивістю *раджас*,
це — великий пожирач та великий зlodій, визнай у цьому свого ворога.

Коментар до шлоки 37

kāma eṣa iti | dvābhyām etac chabdābhyāmanayor atyantāvaiṣamyam sūcyate | etau ca
kāma-krodhau nitya-saṁbandhinau anyonyā-vinā-bhāvena vartete ity eka-rūpatayaiva
vyācaṣṭe | eṣa ca mahasya sukhasya āśanaḥ grāsa-kāraḥ mahataḥ pāpasya hetutvāc ca
krodha eva pāpa-dāyī | enam ca vairiṇam prājño jānīyāt || 37 ||

Повторенням слова «цей» (*eṣa*) вказано на відсутність великої різниці між двома [явищами] — жадання та гнів постійно зв'язані та не існують одне без одного. Ось чому вони пояснені як ті, чия природа єдина. [Жадання] — це пожирач щастя, що викликає його поглинення (*grāsa-kāraḥ*), а гнів, що є причиною великого зла, дає проступок. Мудрому слід знати це як ворога.

Передмова до шлоки 38

nanu arthādy upaghātakaṁ jñāta-svarūpaṁ ca vastu hātuṁ suśakaṁ bhaved ity
abhiprāyeṇa, arjuna uvāca —

[Заперечення:] Проте чи не було б легше відкинути речі, які руйнують цілі [*артха*, *кама*, *дгарма* та *мокша*] існування людини, коли їх природа відома? Маючи це на думці, Арджуна мовив:

⁵² Буквально «не-обов'язок» (*adharmā*).

38

*bhavaty eṣa katham kṛṣṇa katham caiva vivardhate |
kim ātmakaḥ kim ācāraḥ tan mat ācakṣva pr̥cchataḥ || 38 ||*

О, Кришно, звідки народжується цей [ворог]? Як він росте?

Чим є його природа, та якими є його дії?

Надай же відповідь мені!

Коментар до шлоки 38

*bhavaty eṣa iti | asya cotpattau kiṁ kāraṇam? vardhane ca ko hetuḥ? svarūpaṁ cāsyā
kīdr̥k? utpanno rūḍhī-bhūtaś ca kim ācarati ? kiṁ karoti ? iti praśnāḥ || 38 || atrottaram,
śrī-bhagavān uvāca —*

Якою є причина його виникнення? Якою — причина зростання? Що в нього за природа? Коли він народився і розвинувся, що він вчиняє? Такими є питання. На це великий Володар відповів:

39

*eṣa sūkṣmaḥ paraḥ śatruḥ dehinām indrayeṣu ha |
sukha-tantra ivāsīno mohayan pārtha tiṣṭhati || 39 ||*

[Цей] найтонший найбільший ворог втілених — саме в їх органах чуття.

Він перебуває [там] і нібито плете насолоду,

але [насправді] вводить в оману.

Коментар до шлоки 39

*eṣa iti | eṣa tāvat sūkṣmaḥ utpatti-samaye alakṣyaḥ indriyeṣu | evaṁ ca vartamānaḥ sukhaṁ
tantrayitum ivotpadyate | vastutas tu duḥkha-mohamayaḥ tāmasatvāt | ata eva «mohayan»
|| 39 ||*

По-перше, він непомітний для органів чуття у момент його виникнення. Існуючи таким чином, він ніби починає виплітати задоволення. Насправді ж він сповнений омани та страждання, оскільки його природа — властивість *тамас*. Саме тому в шлоці сказано «**вводить в оману**» (*mohayan*).

40–41

*kāma-krodha-mayo ghoraḥ stambha-harṣa samudbhavaḥ |
ahaṁ-kāro 'bhimānātmā dustaraḥ pāpa-karmabhiḥ || 40 ||*

*harṣam asya nivartyaiṣa śokam asya dadāti ca |
bhayaṁ cāsyā karoty eṣa mohayaṁs tu muhur muhuḥ || 41 ||*

Жахливий [ворог цей], сповнений жадання та гніву,
народжується від зверхності через захват [собою],
природа його — гордощі та себелюбство⁵³.

Подолати ж його неможливо, через його низькі діяння.

Забравши у [людини] захват, він викликає горе й страх.

Та знову і знову приводить в оману.

Коментар до шлок 40-41

*kāmeti | harṣam iti | stambhaḥ kulādy abhimānaḥ; tat-kṛto yo harṣaḥ «aham īdrśaḥ» iti |
ata evāha ahaṁ-kāra iti | ata eva ca garvād vardhate, abhimāna-svabhāvaḥ, sukha-buddhi-
prakāreṇa ca jāyate | iti trayāḥ praśnāḥ parihṛtāḥ || 40-41 ||*

Зверхність — це висока думка про себе, своє походження і тому подібне. Від неї походить захват [собою]: «я такий!». Тому таке відчуття й називають «себелюбство» (*ahaṁ-kāra*). Ось чому [згаданий ворог] зростає з гордині, бо зверхність є його природою, проявляється ж він у такому уявленні задоволення розуму. У такий спосіб вирішуються три питання [Арджуни]⁵⁴.

42

*sa eṣa kaluṣaḥ kṣudraś chidra-prekṣī dhanañjaya |
rajaḥ-pravṛtto mohātmā manuṣyāṇām upadravaḥ || 42 ||*

[Ворог цей], нечистий та підступний, вишукує слабкості.

Народжений із *раджасу*, він має природу омани

та атакує людей, о, завойовнику багатств!

Коментар до шлоки 42

*sa eṣa iti | chidrāṇi prekṣate ‘amunā chidreṇāsya ihaloka-paralokau nāśayāmi’ iti | tathā ca
mokṣa-dharmeṣu — ‘yat krodhano yajate yad dadāti yadvā tapas tapyate yaj juhoti |
vaivasvatas tad dharate’sya sarvaṁ moghaḥ śramo bhavati krodhanasya’ || iti (ma. bhā.
śānti., mokṣa., adhyāya 288, ślo. 27) rajaḥ pravṛttaḥ tamo-rūpa ity arthaḥ || 42 ||*

⁵³ Буквально «творець ‘я’».

⁵⁴ Четверте питання «якими є дії ворога» розкрито в рядках 42-43.

Він вишукує слабкі місця в такий спосіб: «цією слабкістю я зруйную як цей, так і інший світ цієї людини». Про те ж саме [йдеться] в *Мокиша-дгармі*:

«Те, що жертвує гнівливий, що він приносить у дар або накопичує у якості *тамасу*, а також те, що він вливає у вогонь — все це забере у нього Яма. Марним є кожне із зусиль того, хто гнівається».

З'явившись із *раджаса*, цей [ворог] має природу *тамаса*.

43

*dhūmenāvriyate vahnir yathā-darśo malena ca |
yatholbenāvṛto garbhas tathā tenāyam āvṛtaḥ || 43 ||*

Як дим застеляє вогнище, як бруд укриває дзеркало,
як зародок огорнутий черевом, —
так і цей [*атман*] схований [тим ворогом].

Коментар до шлоки 43

*dhūmeneti | dṛṣṭānta-trayeṇa durupasargatvam, akārya-karatvam, jugupsāspadatvam ca
uktam | ayam iti ātmā || 43 ||*

Ці три приклади описують [три властивості ворога]: його складно відкинути, він вчиняє те, що не слід вчиняти, та викликає відразу. «Цей», тобто атман (*ayam iti ātmā*).

44

*āvṛtaḥ jñānam etena jñānino nitya-vairiṇā |
kāma-rūpeṇa kaunteya duṣpūreṇānalena ca || 44 ||*

Цим довічним ворогом покрите знання мудрої людини, о Каунтее!

Форма його — жадання, і ненаситний він, неначе вогонь.

Коментар до шлоки 44

*āvṛtaḥ iti | kāma-rūpa icchāyām yataś carati | analena ca agnineva pūrayitum aśakyena,
dṛṣṭādrṣṭa-dvaya-dāhakatvāt || 44 ||*

[Цей ворог], що **форма його — жадання**, [тут] у сенсі рушійного аспекту бажання⁵⁵, немов вогонь, що неможливо наситити, оскільки він спалює видиме та невидиме.

⁵⁵ В цьому місці граматична конотація: слово «бажання» *icchā* походить від кореня *iṣ*, у якого два значення: *бажати* і *рухатись*.

*indriyāṇi mano buddhir asyādhiṣṭhānam ucyate |
etair vimohayaty eṣa jñānam āvṛtya dehinām || 45 ||*

Чуття, сприйняття та розум є його місцем перебування.

Цими [трьома] заступивши істинне знання, [ворог] обдурює людей.

Коментар до шлоки 45

*indriyāṇīti | ādāv indriyeṣu [vyāpṛteṣu] satsu tiṣṭhati | yathā cakṣuṣā śatruḥ dṛṣṭaḥ indriya-
pradeśe eva krodham ātmano janayati | tato manasi saṃkalpe; tato buddhau niścaye etad
dvāreṇa moham janayan jñānam nāśayati || 45 || asya nivāraṇopāyam āha-*

[Ворог] **перебуває** на самому початку активності **органів чуття**. Коли він стає видимим для зору, то породжує гнів у межах органів чуття самої людини. Потім — **у сприйнятті** (*manasa*), тобто в уяві (*saṃkalpa*), а далі — **в розумі** (*buddhi*), тобто [у сфері] впевнених суджень (*niścaya*). Так [цей ворог] породжує затьмареність і знищує знання. [Далі] йдеться про метод протидії цьому [ворогу]:

*tasmāt tvam indriyāṇy ādau niyamya bharata-rṣabha |
pāpmanam prajahihi enam jñāna-vijñānanāśanam || 46||*

О, великий нащадку Бгарати!

Тому передусім проконтролювавши чуття,
відкинь це зло, що знищує знання та розпізнавання.

Коментар до шлоки 46

*tasmād iti | tasmād ādau indriyāṇi niyamayet | krodhādikaṃ indriyeṣu prathamam na
grhṇīyāt | jñānam brahma-[jñānam] vijñānam ca bhagavan-mayīm kriyām nāśayati yataḥ,
ataḥ pāpmanam krodham tyaja | athavā jñānena manasā vijñānena buddhyā ca nāśanam
vāraṇam kṛtvā iti kriyā-viśeṣaṇam | indriyeṣu utpannam saṃkalpe na grhṇīyāt saṃkalpitam
vā na niściniyāt iti tāt-paryam || 46 || atra yuktiṃ śloka-dvayenāha –*

Ось чому перш за все слід приборкати чуття. Не варто починати зі сприйняття гніву і тому подібного. Оскільки **гнів знищує знання**, а саме знання брагмана, **та розпізнавання** як божественне діяння (*bhagavan-mayīm*), **відкинь** гнів, що несе в собі **зло**.

Або [відкінь це зло] через **знання** (*jñāna*), тобто через сприйняття (*manas*), та через **розпізнавання** (*viññāna*), тобто через розум (*buddhi*). Глибокий сенс є таким: хай [йогін] не приймає у сприйняття [гнів], який виник у чуттях, а якщо сприйняв на рівні уяви (*saṃkalpitaṃ*), не слід затверджуватись у тому, що є сприйнятим.

У наступних двох рядках автор обґрунтовує сказане:

47– 48

indriyāṇi parāṇy āhur indriyebhyaḥ paraṃ manaḥ |
manasas tu parā buddhir yo buddheḥ paratas tu saḥ || 47 ||
evaṃ buddheḥ paraṃ buddhvā saṃstabhyātmānam ātmanā |
jahi śatru mahā-bāho kāma-rūpaṃ durāsadam || 48 ||

Чуття вважають вищими, сприйняття — вищим за чуття,
 а розум — вищим за сприйняття.

Натомість той, що вищий за розум — це він [*атман*].

Пізнай *атмана* як вищого за розум,
 підкори його за допомогою самого себе,
 розбий неприступного ворога, що сутність його — жадання,
 о, Великорукий!

Коментар до шлок 47-48

indriyāṇīti | evam iti | yata «indriyāṇi śatru-lakṣaṇāt viśayāt anyāni tebhyaś cānyat manaḥ,
tasmād api buddher vyatirekaḥ, buddher api yasyānya-svabhāvatvaṃ sa ātmā | evam
indriyotpannena krodhena katham manasaḥ buddher ātmano vā kṣobha» iti paryālocayet ity
arthaḥ | rahasya-vidāṃ tvayam [hyayam] āśayaḥ — buddheḥ yaḥ paratra vartate paro
'haṃ-kāraḥ, 'sarvam aham' ity abhedātmā sa khalu paramo 'bhedaḥ | ata eva ca
paripūrṇasya khaṇḍanābhāvāt na krodhādaya utpadyante | ataḥ param ahaṃ-kāraṃ
paramotsāhaṃ saṃvid-ātmakaṃ grhītvā krodham avidyātmānaṃ śatruṃ jahi iti || 47-48 ||

Позаяк чуття відрізняються від об'єкту, що має ознаки ворога, сприйняття відмінне від органів чуття, а розум — від сприйняття, також і *атман* є таким, чия природа відмінна навіть від розуму. То як же гнів, що виникає у чуттях, може збентежити *атман*, сприйняття чи розум? Хай саме цей сенс буде розглянутий.

Для тих, хто володіє езотеричним знанням:

Те, що перебуває вище розуму — це найвище «я», чия природа недвоїста, [яка виражена як] «я — це все» (*sarvam aham*), це і є найвища недвоїстість. Ось чому не виникають гнів та інші, бо неможливо розділити повноту. Після усвідомлення «я» в якості найвищої сили, чією природою є найвища свідомість (*saṁvid-ātmakam*), знищуй гнів як ворога, сутність якого — незнання.

|| *śivam* ||

Благо.

Післямова коментаря:

atra saṁgraha-ślokaḥ

*dhanāni dārān dehaṁ ca yo 'nyatvenādhigacchati |
kiṁ nāma tasya kurvanti krodhād yāś citta-vibhramāḥ ||*

Що ж спроможні зробити гнів та інші [фактори], що бентежать розум, тому, хто розуміє відмінність [від себе] багатств, жінок та тіла?

*iti śrī-mahā-māheśvarācārya-varyābhinavagupta-pāda-viracite śrīmad-bhagavad-gītārtha-
saṁgrāhe tṛtīyo 'dhyāyaḥ ||*

|| *śrīmad-bhagavad-gītāyām tṛtīyo 'dhyāyaḥ* ||

Ось третя глава «Зібрання сенсів» великої «Бхагавадгіти», яке створив вельмишановний Абгінавагупта, найкращий із наставників шиваїзму.

Редакторська післямова

Про переклад термінів

Щодо перекладу, повна відповідність між санскритськими та українськими словами не є можливою, оскільки ті чи інші поняття розвиваються в мові відповідного до того, наскільки явище є дотичним до культури, в якій виникла мова. Розмірковування про активність розуму, про чуття, почуття та етичні норми є відносно новим для нашої культури та мови, тож і переклад відповідних термінів потребує суттєвого коментаря. Це слова *atman*, *dharma*, *manas*, *buddhi*, *indriya* (*karmendriya*), *kāma* та *guṇa*.

В санскриті слово *atman* може позначати як присвійний займенник від «я», так і глибинну сутність людини. У другому випадку ми залишаємо слово у формі терміна *атман* та не перекладаємо його.

Значення слова *dharma* лежить між поняттями *доля*, *обов'язок*, *закон*, *задача*, або *ціль життя*, *притаманна саме цій людині*, або *ціль, що притаманна страті*. В останньому випадку, ми залишаємо термін *дгарма* без перекладу. В інших випадках, ми обираємо той сенс, який більше пасує до відповідного речення, тому в шлоці 1.1 *dharma-kṣetra* перекладено як «поле *дгарми*», а в шлоках 1.40–44 *dharma* перекладаємо як «закон» у фразях «закони роду» та «закони страт».

Manas та *buddhi* — два найскладніших терміни, бо обидва можуть позначати розум, а також мають широке поле значень. *Manas* може позначати *увагу*, *сприйняття*, *розум*, *серце* (*чуття*), *ментальне*. У шлоці 1.29 ми перекладаємо *manas* як *розум* відповідно до розмовного стилю фрази «розум мій начебто блукає» (*bhramatīva me manah*). Для більшості шлок обираємо значення *сприйняття*, відповідно до розділення, яке зустрічаємо у шлоках 3.45–3.48.

Buddhi може позначати *думку*, *судження*, *інтелект*, *мудрість* та *розум*. У коментарі до шлок 2.56 Абгінавагупта використовує *buddhi* як синонім до слова *dhī*, яке перекладають як *мудрість*, тому саме так ми перекладаємо *buddhi* у шлоках 2.56, 2.66–70. В інших шлоках також перекладаємо *buddhi* як *розум* та *думка* згідно контексту. Наприклад, шлока 3.26 має термін *buddhi-bhedat*, що ми перекладаємо як *розлад розуму*, бо *розлад мудрості* або *розлад суджень* не звучать семантично прийнятними.

У шлоці 3.45 автор коментаря Абгінавагупта прояснює обидва терміни через синоніми, а саме: *tapas*, через *saṁkalpa* (уява або сприйняття) та *buddhi* через *nīśaṇa* (судження, щодо якого є впевненість).

Термін *indriya* позначає перцептивну системи в цілому — як органи чуття, так і чуттєві здібності, що з'єднують орган зі сприйняттям. Щоб не перевантажувати текст, ми перекладаємо *indriya* як *органи чуття* у шлоках, а в коментарі як *органи чуття та сприйняття*. Споріднений термін *karmendriya* перекладаємо як *органи дії*.

Kāma буквально це бажання, але відносно всіх чуттів ув індійській культурі є трирівневе поняття властивості *guṇa*, а саме *saṁtva*, *rajas* і *tamas*. Згідно з Larson, Gerald James, *Classical Sāṁkhya: An Interpretation of Its History and Meaning*, «проявлений і непроявлений світ, немов тканина, виткана з ниток, складається із трьох властивостей (*гу*н): *saṁtva*, *rajas*, *tamas*». *Са*нтва асоціюється з поняттями добра, світла, задоволення, думки тощо. *Ра*джас пов'язаний із пристрастю, болем, збудженням, рухом тощо. *Та*мас асоціюється з темрявою, важкістю, байдужістю, стриманістю, матерією тощо. Ці *гу*ни є похідними властивостями природи. Згідно зі статтею Андрія Сафронова «Сутра 1.16. *Гу*ни: *saṁtva*, *rajas* і *tamas*»: «*Са*нтву можна зіставити з потенційною енергією системи, *ра*джас — з кінетичною, а *та*мас — з відсутністю енергії взагалі». Відповідно *kāma* як бажання з властивістю *ра*джасу (3.42) ми перекладаємо як *жадання* або *жагу*.

Датування, склад і контекст

Датування «Бхагавадгіти» спирається на декілька розповсюджених гіпотез. По-перше, слід розглянути гіпотези про неконсистентність тексту. Бхаргава⁵⁶ помічає, що в частині глав Крішна сприймається як учитель, але людина, а в частині — як божество. Тож відповідно його теорія написання Гіти звучить так:

Глави 1-6 є оригінальними, наступні глави з оригіналу з 13 і далі по сучасну главу 18. Глави 7-12 є доданими наступним редактором, який також додав наступні шлоки:

- 2.61, 3.22–24 і 3.30–32, 4.1–15, 5.29 (остання), 6.13–15, 6.30–31 і 6.47 (остання), глави 7-12 цілком, 13.3, 13.11, 13.19, 14.2–4, 14.19, 14.26–27, 15.6–15 і 15.18–19, 16.17–20, 17.5–6, 18.54–58, 18.64–71 і 18.77.

⁵⁶ Bhargava, P. L. "Additions and Interpolations in the Bhagavadgītā." East and West 27, no. 1/4 (1977): 357–361

Гіпотеза Кхаіра⁵⁷ розділяє весь текст за принципом тем на три частини по главах, вказуючи на трьох авторів «Трікала-Гіта»:

- Перший автор — 126 віршів, здебільшого з глав 1–6. Тема — *санньяса*, розв'язання — *карма-йога*.
- Другий автор — 119 віршів: глава 8 (частково), глави 13–15, 17, глава 18 (частково). Доба — сучасник Будди. Тема — вибір *карми*, розв'язання — *самтвікатва*.
- Третій автор (редактор) — 455 віршів, переважно глави 7, 9–12, 16, плюс вставки в тексти двох попередніх авторів. Тема — розмаїття вірувань, розв'язання — *бгакті*.

Гіпотеза Ангеліки Малінар⁵⁸ розділяє весь текст на три частини (в неї також існує варіант розділення на 4 частини):

- Перша частина — 306 віршів, доба, коли Крішна ще не вважався найвищим Богом. Глави 1–6. Датування — III–II ст. до н.е.
- Друга частина — 218 віршів, доба, коли Крішну підносять до найвищого Бога та проголошують монотейстичну доктрину («космологічний теїзм») — це середній шар, зосереджений переважно в главах 7–12. Датування — II–I ст. до н.е.
- Третя частина — фінальний шар, коментуючий основне вчення. Зосереджена переважно в главах 13–18. Датування — раннє кушанське (I ст. н.е.). Схоластичні вставки за Малінар: 4.35, 5.29, 6.15, 6.28, 6.47, повністю 10, глава (вставка редакторів-нащадків Бгрігу), 17.5–6.

Розглянувши ці гіпотези, можна зрозуміти, що нерівномірне датування може мати за собою різних авторів (редакторів). Тому час складання твору розмивається між сторіччями — від IV до н.е. до IV н.е.

⁵⁷ G. S. Khair, *Quest for the Original Gītā*, 1997.

⁵⁸ A. Malinar, Rajavidya: Das königliche Wissen um Herrschaft und Verzicht; Studien zur Bhagavadgītā (Wiesbaden: Harrassowitz, 1996)

Бібліографія

Бхагавадгіта. Переклад Дмитра Бурби. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2021.

Бхагавадгіта. Перевод Б. Л. Смирнова. 2-е перераб. изд. Ашгабат: Издательство АН ТССР, 1960.

Abhinavagupta. *Commentary on the Bhagavad Gita: Gitārtha-Samgraha*. Translated by Boris Marjanovic. Varanasi: Indica Books, 2004.

Bhargava, P. L. "Additions and Interpolations in the Bhagavadgītā." *East and West* 27, no. 1/4 (1977): 357–361.

Desai, Meghnad. "Is the Bhagavad Gita as we know it the work of multiple authors?" (excerpt from *Rethinking Development and Politics*), Scroll.in, 19 April 2019.

Khatri, Tilak Bahadur. "Historical Evolution of the Bhagavad Gītā." *Patan Pragyā* 10, no. 1 (2022): 209–216.

Malinar, A. *Rajavidya: Das königliche Wissen um Herrschaft und Verzicht; Studien zur Bhagavadgītā*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1996.

Torella, Raffaele. "Passions and Emotions in the Indian Philosophical-Religious Traditions." In *Emotions in Indian Thought-Systems*, edited by Purushottama Bilimoria and Aleksandra Wenta, 229–264. London and New York: Routledge, 2020.

Sankaranarayanan, S., ed. *Śrīmadbhagavadgītā with Gītārthasaṅgraha of Abhinavagupta*. University Oriental Series, No. 11. Tirupati: Sri Venkateswara University Oriental Research Institute, 1985.